

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ

І.І.МЕЧНИКОВА

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИХ НАУК

На правах рукопису

ІОВЧУ ГАННА МИХАЙЛІВНА

УДК 324-054.5[(477)+(4-672ЄС)](043.5)

**ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН КРАЇН ЄС ТА
УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність № 23.00.02 - політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Науковий керівник
Попков Василь Васильович,
кандидат філософських наук,
професор

Одеса – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ «ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ»	
1.1. Категорія «політична участь» як об’єкт наукового дослідження в системі інструментарію сучасної політології.....	17
1.2. Методологічні засади дослідження політичної участі громадян.....	33
Висновки до I розділу.....	53
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ФОРМИ УЧАСТІ ГРОМАДЯН У НАЦІОНАЛЬНИХ ТА НАДНАЦІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ (КРАЇНИ ЄС - УКРАЇНА: КОМПАРАТИВНИЙ ВИМІР)	
2.1. Сутнісні характеристики та типологія форм політичної участі.....	55
2.2. Участь у референдумах як основна форма безпосереднього впливу громадян на політичний процес.....	75
2.3. Електоральна активність громадян як показник демократичності політичної системи.....	95
2.4. Протестні форми політичної участі громадян.....	110
Висновки до II розділу.....	122
РОЗДІЛ 3. ПОДОЛАННЯ «ДЕМОКРАТИЧНОГО ДЕФІЦИТУ» ЯК ФАКТОР ОПТИМІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА НАДНАЦІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ	
3.1. Феномен «демократичного дефіциту»: поняття, сутність та зміст.....	126
3.2. Чинники зростання та форми прояву «демократичного дефіциту» на національному та на наднаціональному рівнях.....	134
3.3. Перспективи та практичні шляхи подолання «демократичного дефіциту»	154
Висновки до III розділу.	164
ВИСНОВКИ	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	174
ДОДАТКИ	196

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

Основний принцип, на якому базується функціонування демократичних політичних систем, визначає, що громадяни мають відігравати активну роль у системі урядування шляхом безпосередньої або опосередкованої участі у процесі прийняття важливих суспільно-політичних рішень та формування ключових владних інститутів. Однак реалії сьогодення демонструють, що надмірна бюрократизація та технологізація політичних процесів у сталих європейських демократіях, а також особливості перетворень у країнах, які знаходяться на стадії демократичного транзиту, включно і в Україні, ставлять перед політичною наукою низку проблемних питань, пов'язаних з роллю участі громадян у сучасних політичних процесах та з основними тенденціями щодо їх політичної активності. Таким чином, актуальність дисертаційного дослідження визначається, по-перше, необхідністю проведення комплексного аналізу змісту категорії «політична участь» у нормативному (як базового принципу демократії) та дескриптивному (як політичної практики) ключі.

По-друге, непростий процес демократичних трансформацій в Україні продемонстрував, що демократія є не лише сукупністю інститутів та процедур. Вона вимагає наповнення реальним функціональним змістом юридично закріпленої політичної суб'єктності громадян та створення надійних механізмів взаємодії між владою та громадянами. Це б сприяло не лише активній політичній участі та ефективному впливу громадян на політичний процес, але й забезпечувало б відповідність вітчизняної політичної практики демократичним принципам та стандартам. У цьому контексті, особливої актуальності та значення набуває аналіз вітчизняного досвіду політичної участі громадян та оцінка ефективності їх впливу на політичний процес.

По-третє, вивчення досвіду політичної участі громадян сталих демократій є однією з передумов успішного транзиту для країн, які знаходяться на етапі демократичних трансформацій. Саме тому, для України

особливого значення набуває врахування політичного досвіду європейських країн, які належать до спільного культурно-цивілізаційного простору.. Враховуючи той факт, що політична участь є культурно-обумовленим феноменом, референтним полем для її дослідження можуть виступати саме європейські демократії, які продемонстрували соціокультурні та історичні особливості процесу розвитку форм політичної участі громадян. Актуальність проведення порівняльного аналізу політичної участі громадян країн ЄС та України обумовлена також задекларованою Україною стратегічної метою щодо набуття членства в ЄС. Це вимагатиме не лише відповідності України високим демократичним стандартам країн-членів ЄС, але й усвідомлення тенденцій щодо рівня політичної активності громадян країн ЄС та механізмів більш ефективного відстоювання своїх інтересів в рамках загальноєвропейської політичної системи.

По-четверте, в умовах зафіксованих тенденцій зниження політичної активності громадян, її обмеження лише актом голосування під час виборів, а також недостатнього рівня легітимації політичних інститутів та процесів, принципового значення набуває компаративна оцінка реального впливу громадян на політичний процес у країнах ЄС та Україні, а також перевірка гіпотези щодо існування феномену «демократичного дефіциту» як на рівні національних політичних систем, так і наднаціональних політичних формувань.

По-п'яте, незважаючи на певні зрушення у дослідженні політичної участі, низка питань все ще залишається поза увагою українських дослідників. Так, якщо у західній політичній науці компаративні дослідження становлять «левову» частку, то в Україні порівняльна політологія знаходиться на початковому етапі свого розвитку. Тому, актуальність проведення порівняльного аналізу політичної участі громадян країн ЄС та України має науково-методологічну вмотивованість – необхідність засвоєння, адаптації і широкого впровадження порівняльного методу в дослідження політичних процесів і інститутів.

Ступінь наукового дослідження теми.

Науковий інтерес до феномену «політичної участі» почав проявлятися лише у середині 50-х років ХХ ст. в США та Західній Європі. Саме у зазначений період «політична участь» набуває статусу наукового терміну та перетворюється на ключову категорією теорії демократії та модернізації.

Дослідження історії становлення наукової категорії «політичної участі» слід розпочати з аналізу філософських трактатів античних філософів Аристотеля, Цицерона, Епікура, стоїків, а також вчених Нового часу - Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є та ін.

Найбільш широку теоретичну базу для вивчення проблеми політичної участі пропонують роботи західних політологів і соціологів. Феномену «політична участь» присвячені роботи Г. Алмонда, Б. Барбера, С. Верби, Д. Гелда, Р. Даля, Р. Деггера, Л. Ле Дюка, С. Ліпсета, М. Каазе, Дж. Кіма, Л. Мілбрайта, Н. Ная, К. Пейтмен, Дж. Ціммермана та ін. У роботах зазначених дослідників феномен «політичної участі» набув комплексного аналізу. Особливо це стосується ролі цього феномену у рамках сучасних демократій, а також основних чинників та мотивів активності громадян. Накопичений емпіричний матеріал щодо політичної участі громадян у країнах Європи обумовив особливий розвиток компаративних досліджень, об'єктом яких стала динаміка активності громадян, а також форми політичної участі громадян у залежності від культурної специфіки окремої країни та регіону.

Торетико-методологічні підходи щодо аналізу політичної участі викладені у рамках наукових робіт С. Гантінгтона (теорія модернізації), Ф. Тьонніса (класичний підхід), Р. Даля (плюралістична концепція), Й. Шумпетера (елітарна теорія), Л. Мілбрата, К. Пейтмен, С. Макферсона, Б. Барбера, Д. Циммермана (участницька теорія) тощо.

Велику роль у становленні та розвитку порівняльного аналізу політичної участі відіграли наукові дослідження Г. Алмонда, А. Лейпхарта, Дж. Сарторі, Н. Смелзерса, А. Пршеворські, М. Каазе тощо, а також російських політологів Г. Голосова, М. Ільїна, Т. Мітрохіної, Л. Моргунова.

Порівняльні дослідження феномену політичної участі дозволили західноєвропейським політологам Д. Криссочоу, Е. Моравчику, П. Норріс, Т. Цвайфель сформулювати концепт «демократичного дефіциту».

Важливе значення у західній політології мають дослідження, присвячені аналізу окремих форм політичної участі. На особливу увагу заслуговують роботи Д. Батлера, О. Рейні, А. Лейпхарда, Б. Кауфманна, Н. Брауна, Г. Сміта та ін. Автори акцентували увагу на політичних та соціальних функціях таких форм політичної участі як участь у референдумі та виборах, виокремили їх роль у політичних системах, аналізували динаміку участі громадян, її ефективність, ефективність використання зазначених форм політичної часті у межах національних та наднаціональних політичних формувань.

Проблематика вітчизняного досвіду політичної участі тривалий час залишалася поза увагою українських науковців. Проте, особливості демократичного транзиту в Україні та специфіка прояву політичної активності громадян протягом останніх років сприяла появі інтересу українських дослідників до зазначеної проблеми. Феномен політичної участі став об'єктом досліджень І. Алексеєнко, В. Бортнікова, Н. Дембіцької, Е. Ключенка, О. Куценко, Л. Угріна, О. Чемшита, Н. Ротар та ін. Окремої уваги заслуговують наукові розвідки В. Бортнікова та Н. Ротар, які здійснили оцінку інституційних та соціокультурних параметрів політичної участі громадян України та провели комплексний аналіз вітчизняного досвіду участі громадян у політиці.

Значна частина вітчизняних досліджень, а саме Т. Донченко, Ю. Каплан, К. Книгіна, Л. Кривенка, О. Крупчан, М. Оніщука, М. Паламарчука, В. Погорілка, В. Федоренка, присвячена аналізу специфіки участі громадян України у такій формі політичної активності як референдум.

Вивченню проблематики політичної участі громадян в умовах демократичного транзиту в Україні, а також електоральної активності присвячені дисертаційні дослідження українських авторів О. Сурніної-

Далекорей, А. Гірман, О. Чемшита, Н. Хома, Н. Ротар, В. Бортнікова, І. Доцяка.

Таким чином, у зарубіжних дослідженнях та у сучасній вітчизняній політології створено достатнє теоретичне та методологічне підґрунтя для аналізу сутності політичної участі, її основних чинників та параметрів прояву, ролі та функцій у демократичних політичних системах. Накопичено також достатній емпіричний матеріал для відстеження динаміки політичної активності громадян, а також визначення їх політичної ефективності.

При цьому, необхідно зауважити, що на сьогодні, незважаючи на активізацію уваги українських дослідників до проблеми політичної участі громадян та накопичений емпіричний матеріал, на наш погляд, вивчення механізмів реалізації політичної участі у рамках українського політичного простору знаходиться на початковому етапі, крім того відсутні компаративні дослідження політичної участі громадян України та інших країн-членів ЄС. Саме тому існує потреба проведення компаративного аналізу основних тенденцій щодо політичної активності громадян країн ЄС і України та рівня їх політичної активності й ефективності в умовах сучасних трансформаційних процесів.

Що стосується історії законодавчого закріплення права на участь у політиці, особливого значення мають аналіз текстів французької Конституції 1946 р. та італійського Основного закону 1947 р, які вперше зафіксували це невід'ємне право та його основні принципи. Визначного значення має також Всесвітня декларація прав людини ООН 1948 року – перший документ, який закріпив право на політичну участь громадян у системі міжнародного права. Таке право було згодом формалізоване та детально розроблене й у рамках інших міжнародних документів ООН, зокрема у Міжнародній конвенції щодо ліквідації всіх форм расової дискримінації (Резолюція 1763 А (XVIII) Генеральної асамблеї ООН від 21 грудня 1965 р.), у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (Резолюція 22000 (XXI) Генеральної асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р.). Наразі, у рамках конституцій майже всіх країн

закріплено право громадян та/або мешканців брати участь у політиці. Зазначене право підкріплене також спеціалізованими законодавчими актами щодо певних окремих форм політичної участі, такі як: участь у референдумі, виборах, місцеві ініціативи та участь у місцевому самоврядуванні, громадські звернення, законодавчі ініціативи тощо. Аналіз Конституції та законів України, зокрема «Про всеукраїнський та місцевий референдуми», «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», дає також можливість розробити систему рекомендацій щодо удосконалення юридичної бази реалізації політичної участі громадян.

Особливої актуальності у рамках аналізу політичної участі громадян на загальноєвропейському рівні набувають нормативно-правові акти ЄС. Зокрема, Лісабонський договір, чинний з грудня 2009 р., юридично закріплює єдиний механізм впливу громадян на Європейську Комісію, а саме: право народної законодавчої ініціативи, яка може бути розглянута лише за умов підтримки зазначеної ініціативи не менш ніж 1 млн. підписів громадян країн-членів. Аналіз юридично-правових документів ЄС є також важливим у контексті дослідження феномену демократичного дефіциту. Так, у тексті Єдиного європейського акту 1986 р. зазначений термін було вперше використано на рівні офіційних документів ЄС та зазначено, що одним з головних завдань ЄС має стати подолання «дефіциту демократії» у ході прийняття політичних рішень.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами.

Зазначене дисертаційне дослідження виконано в рамках планової науково-дослідної теми кафедри політології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: «Дослідження процесів політичної взаємодії в умовах трансформації суспільства» (№ держреєстрації 0106U006191), одним із виконавців якої є автор роботи.

Мета і завдання дисертаційного дослідження. Метою дослідження є комплексний політологічний аналіз феномену «політична участь» та

виявлення у компаративному вимірі основних тенденцій щодо політичної активності громадян країн ЄС та України.

Мета дослідження зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- здійснити теоретичний аналіз феномену «політична участь» шляхом розкриття його сутнісних характеристик, основних структурно-функціональних і соціокультурних чинників, мотивів, які впливають на політичну активність громадян, а також ідентифікації його найбільш розповсюджених форм;
- визначити методологічне значення сучасних теоретичних підходів щодо аналізу політичної участі у контексті з'ясування її ролі та місця у рамках сучасних демократичних політичних систем, а також для розробки теоретичного підґрунтя демократичного реформування в інтересах збільшення залучення громадян до політичного процесу;
- дослідити динаміку політичної активності громадян у межах найбільш розповсюджених форм політичної участі: референдумах, виборах та політичних протестах, шляхом проведення крос-темпоральних порівняльних досліджень на базі окремо взятих країн ЄС та України, а також субрегіону у цілому;
- визначити особливості становлення основних форм політичної участі громадян в Україні та з'ясувати динаміку їх політичної активності в умовах демократичного транзиту;
- проаналізувати специфіку політичної участі й рівень впливу громадян на владні рішення та дії державних органів країн ЄС і України, а також ефективність участі європейських громадян у рамках наднаціонального політичного процесу ЄС шляхом проведення компаративних «case-studies»;
- на основі виявлених тенденцій щодо динаміки політичної активності та політичної ефективності громадян країн ЄС і України здійснити перевірку наукової гіпотези щодо існування

«демократичного дефіциту» у рамках національних політичних систем та на наднаціональному рівні ЄС;

- визначити перспективи подолання «демократичного дефіциту» як основної умови оптимізації політичного процесу на рівні національних держав та на наднаціональному рівні ЄС. Сформулювати практичні рекомендації.

Об’єктом дослідження є феномен політичної участі громадян.

Предметом дослідження є динаміка політичної активності громадян країн ЄС та України та ступень ефективності основних форм політичної участі у рамках національних політичних системи та ЄС.

Методологічна основа дослідження. Вирішення завдань дисертаційного дослідження обумовило застосування методологічних підходів, визначених предметом аналізу.

Базовим методом дисертаційного дослідження став порівняльний (компаративний) аналіз. Для дослідження специфіки політичної участі у рамках її найбільш поширених форм – референтного голосування, електоральної та протестної активності, а також політичної ефективності громадян країн ЄС та України продуктивним видалося поєднання методик цільових досліджень («case-study») (вивчення аналогічних аспектів політичного процесу – політичної участі, у схожих країнах з метою теоретизації наявного практичного досвіду) та крос-темпоральних порівнянь («cross-time comparison») (вивчення динаміки політичної активності та специфіки прояву політичної участі громадян в окремих країнах ЄС, Україні, а також субрегіону у цілому через призму часової детермінанти). При цьому, репрезентативну вибірку було сформовано на основі принципу максимальної подібності досліджуваних процесів та ідентитарної, політичної та інституційної наближеності країн, що дозволило вирішити основні проблеми компаративних досліджень - дотримання принципів порівняльності та еквівалентності досліджуваних елементів. Надзвичайно важливим для поглиблення теоретичного пізнання політичної участі та специфіки окремих

її форм було використання тематичних порівнянь («thematic comparison») здобутків західних і вітчизняних науковців, що дозволило концептуально та комплексно розглянути предмет дисертаційного дослідження, а також виробити авторські підходи щодо визначення центральних категорій аналізу - політична участь, політична ефективність, референдне голосування, електоральна активність, протестна участь, протестний потенціал тощо, а також основних принципів та критеріїв проведення дослідження.

Порівняльний метод аналізу динаміки політичної активності та ефективності громадян країн ЄС та України надав можливість не лише сформулювати робочу гіпотезу щодо існування «демократичного дефіциту», але й став основним методологічним інструментом її перевірки.

У процесі порівняльного дослідження було використано методику метричного шкалювання, яка дозволила здійснити аналіз статистичних даних щодо рівня політичної участі громадян (базовий критерій визначення ступеню демократичності політичної системи) у рамках національних політичних процесів країн ЄС, України, а також у рамках наднаціональних політичних процесів ЄС. Методи аналізу та синтезу стали базою узагальнення статистичного й фактологічного матеріалу та визначення специфіки участі громадян країн ЄС і України у референдумах, виборах та протестних формах політичної участі.

Застосування інституційного методу дозволило здійснити аналіз об'єкта дослідження у тісному взаємозв'язку із статичними структурами політичної системи.

Завдяки системному підходу було проведено по-перше, визначення ролі та місця політичної участі у демократичних системах; по-друге, здійснено позиціонування категорії «політична участь» у порівнянні із схожими за змістом категоріями «політична активність», «політична діяльність», «громадянська активність», «громадська участь», «політична поведінка»; по-третє, з'ясовано рівень та характер впливу елементів політичної системи на рівень політичної активності і ефективності громадян. Зокрема, структурно-

функціональний метод було використано з метою визначення мотивів політичної участі громадян, окреслення зв'язку між інституційними, соціокультурними, економічними, індивідуально-психологічними чинниками та рівнем політичної активності, а також з метою виокремлення визначної ролі належного інституційного дизайну політичної системи та типу політичної культури для забезпечення активного залучення громадян до політичного процесу у відповідності з демократичними стандартами.

Окреслення перспектив оптимізації політичного процесу шляхом забезпечення активної та ефективної політичної участі громадян стало можливим лише завдяки використанню методу системного моделювання та прогнозування.

Наукова новизна отриманих результатів визначається метою та завданнями дослідження та полягає у наступному

Вперше:

- розглянуто проблему співвідношення специфіки політичної участі громадян України та країн ЄС, порівняння вітчизняного досвіду з практикою країн ЄС через призму поглиблення євроінтеграційних процесів та задекларованого євроінтеграційного курсу України. З метою вирішення зазначеної проблеми було проведено крос-темпоральний порівняльний аналіз динаміки політичної активності громадян країн ЄС та України, у рамках референдумів, виборів та політичних протестів. Встановлено, що у рамках усіх перерахованих форм політичної участі відстежується спад активності громадян, їх політичної ефективності, зростання апатії та рівня абсентеїзму, які підсилюються також зростанням рівня незадоволення громадян способом функціонування демократії;
- проведено аналіз специфіки та ефективності політичної участі громадян на рівні політичного процесу ЄС, зокрема, аналіз форм участі у прийнятті загальноєвропейських політичних рішень. З'ясовано, що, більшість форм політичної участі не були інституціоналізовані на наднаціональному рівні ЄС, а існуючі механізми залучення громадян до загальноєвропейського

процесу є малоефективними. Встановлено, що рівень політичної активності громадян на рівні ЄС суттєво нижче рівня їх активності на національних виборах, референдумах тощо. Все це позбавляє громадян інструментів артикуляції та дієвого відстоювання своїх інтересів на рівні ЄС;

- у спектрі виявлених за результатом компаративних досліджень проблем політичної участі громадян країн ЄС та України було підтверджено гіпотезу існування дефіциту впливу громадян на політичний процес - демократичного дефіциту. У зв'язку з цим, було доведено, що категорію «демократичний дефіцит», яку вперше було використано для характеристики недемократичності політичного процесу на рівні ЄС, доцільно з методологічної та практичної точки використовувати для оцінки негативних тенденцій на рівні національних систем країн ЄС та України. Було запропоновано авторське визначення «демократичного дефіциту», яке охоплює феномени спаду рівня політичної участі громадян, обмеження або втрати впливу громадян на процес прийняття політичних рішень та формування органів влади, а також відсутності дієвих механізмів артикуляції інтересів громадян. Проведено комплексний аналіз основних причин демократичного дефіциту, визначено характер та основні виміри його прояву – соціокультурний та інституційний;
- проаналізовані перспективи зменшення негативних ефектів або подолання «демократичного дефіциту» як основної умови оптимізації політичного процесу на рівні національних держав та на наднаціональному рівні ЄС. У зв'язку з цим, запропоновано три універсальні стратегії демократизації та збільшення рівня активності і політичної активності громадян, а також вироблено систему рекомендації для України, обумовлених специфікою демократичних трансформацій.

Поглиблено:

- теоретичний аналіз категорії «політична участь», розуміння її сутнісних характеристик, основних інституційних і соціокультурних чинників та

мотивів, основних функцій та ролі у рамках політичних систем. На основі аналізу положень сучасних концепцій демократії, з'ясовано, що політична участь є базовим критерієм оцінки рівня демократичності політичної системи;

- розуміння специфіки участі громадян у рамках її найбільш розповсюджених форм – референдумах, виборах, політичних протестах. Аналіз політичної активності громадян було доповнено також оцінкою ефективності зазначених форм політичної участі у контексті забезпечення дієвого впливу громадян на політичний процес.

Одержали подальший розвиток:

- розвідки вітчизняних дослідників щодо особливостей становлення основних форм політичної участі громадян в Україні та їх специфіки в умовах демократичного транзиту.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання авторських положень і висновків як теоретико-методологічної бази для поглиблення досліджень проблем політичної участі в умовах сучасних трансформаційних та євроінтеграційних процесів, а також пошуку параметрів оптимізації політичної практики, включно й шляхом більш активного залучення громадян.

Матеріали дисертації можуть бути використані у системі політологічної освіти, процесі підготовки навчальних посібників та викладанні курсів «Політологія», «Політична соціологія», «Сучасні концепції демократії» тощо. Положення та запропоновані висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані органами державної влади, політичними партіями та політичними лідерами, громадськими організаціями у рамках їх практичної діяльності, направленої на завершення процесу демократичних трансформацій та реалізацію курсу на європейську інтеграції України.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації наукові результати, висновки та пропозиції належать особисто автору і є його науковим доробком. Дисертантом особисто проведено комплексний аналіз

феномену політичної участі громадян та здійснено порівняльний аналіз політичної активності громадян ЄС і України у рамках найбільш розповсюджених форм участі у національному та наднаціональному політичному процесі, на базі якого розроблено рекомендації щодо оптимізації існуючої політичної практики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження оприлюднювалися та обговорювалися на міжнародних науково-практичних конференціях:

- «Соціально-політична інтеграція: локальний, регіональний і глобальний вимір» (Одеса, 5 березня 2010 р.);
- «Теорія та практика публічного управління» (Кишинів, 21 травня 2010 р.);
- «Треті Конституційні читання», присвячені пам'яті академіка права Ю.М. Тодики (Харьков, 27-28 травня 2010 р.);
- «Україна в контексті глобальних модернізаційних процесів» (Одеса, 11-12 червня 2010 р.);
- «Парламентські читання» (Київ, 1-2 жовтня 2010 р.)

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 5 статей у фахових наукових виданнях, загальним обсягом 2,5 ум. друк. арк.:

- 1) Іовчу А. Проблема «демократического дефицита» ЕС – социопсихологическая перспективы. / А. Иовчу // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет – 2008. - №11 (67). – с. 130-139
- 2) Іовчу А. Политическое участие и демократическое реформирование через призму теории партисипаторной демократии. / А. Иовчу // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – 2008. – Випуск №35. – С.203-209.
- 3) Іовчу Г. Теоретичні підходи щодо аналізу феномену «політична участь громадян». / Г. Іовчу // Вісник Одеського національного університету. – 2009. – Том 14. Випуск 2. Соціологія і політичні науки. – С.77-83.

4) Іовчу Г. Політична участь громадян: механізм прояву соціального конфлікту чи інструмент інтеграції суспільства? / Г. Іовчу // Вісник Одеського національного університету. – 2009. – Том 14. Випуск 13. Соціологія і політичні науки. – С.526-532.

5) Іовчу Г. Ефективність референдумів у контексті забезпечення права громадян на участь у процесі прийняття суспільно-політичних рішень та впливу на політичний процес / Г. Іовчу // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. - К., 2010. Випуск 35 – 2010. – С. 402-408.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 215 сторінок, з них обсяг основного тексту – 173 сторінки, список опрацьованих та використаних джерел охоплює 217 найменувань і займає 22 сторінки. Додатки складають 20 сторінок (17 назв).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ «ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ»

1.1 Категорія «політична участь» як об'єкт наукового дослідження в системі інструментарію сучасної політології

Політична участь громадян традиційно вважається визначним критерієм демократичності політичних режимів та є базисом розбудови структурованої та ефективної системи управління, яка орієнтується на інтереси та потреби суспільства.

На сучасному етапі політичного розвитку, у більшості західних держав сформувалися чіткі нормативні принципи, форми і правила участі громадян у політиці. Сутність і функціональні характеристики згаданих форм політичної участі були закріплені й у рамках якісно нової політичної системи з безпрецедентно широкою за географічним масштабом та кількістю учасників соціальної, політичної та економічної співпраці - у рамках Європейського Союзу. Напрацьований досвід країн Західної Європи щодо участі громадян у державному управлінні є вкрай важливим і для країн, які знаходяться на стадії демократичного транзиту, серед яких й Україна. Зазначені фактори у значній мірі акцентували науковий інтерес до проблематики політичної участі. Більше того, необхідність розв'язання таких суперечливих проблем як: дозволений рівень участі або неучасті громадян у процесі прийняття політичних рішень, який би не суперечив демократичним стандартам; забезпечення належного рівня громадського контролю та легітимізації системи влади; врахування історичних особливостей функціонування політичних систем та відповідність їм тих чи інших форм політичної участі громадян тощо, сприяли актуалізації наукових розвідок у зазначеній сфері.

При цьому, у рамках дослідження будь-якого явища суспільного життя завжди виникає потреба з'ясування його первісного змісту як своєрідної

методологічної основи, на якій повинні ґрунтуватися аналіз цього явища та вирішуватися актуальні проблеми його становлення та розвитку.

Саме тому, для засування суті категорії «політична участь» громадян, вкрай важливо проаналізувати історичні передумови її становлення як об'єкту наукового дослідження та простежити еволюцію інтерпретації її змісту починаючи ще з часів античності.

У цьому контексті, слід підкреслити, що інтерес до політичної участі громадян виник за часів стародавнього полісу. Проблеми функцій політичної участі, її меж та форм, а також ролі громадян у системі державного управління розглядалися ще в трактатах античних філософів Аристотеля та Цицерона, працях епікурейців та стоїків.

Аристотель, незважаючи на своє критичне ставлення до демократії як до форми правління, приділяє політичній участі виключну роль. Саме політична участь, на переконання філософа, є визначальною характеристикою громадянина незалежно від форми правління держави. Для Аристотеля громадянство визначається через право на політичну участь і державну діяльність, а не набувається за правом землі чи крові: «той, хто бере участь у законодавчій, дорадчій або судовій діяльності, про того ми можемо стверджувати, що він є громадянином цієї держави» [4, с.469]. Але попри те, що Аристотель пов'язував політичну участь з поняттями «рівності» та «справедливості», він не виступав за загальну політичну участь. Скоріше, пріоритетом виступала якість управління суспільними справами, щоб не сталося так, що «чоботарі та теслярі стали обмінюватися своїми ремеслами, і одні й ті ж ремісники не залишалися б постійно чоботарями і теслярами» [4, с. 469]. Говорячи про політичну участь, філософ мав на увазі безпосередню участь громадян у державному управлінні, а не лише шляхом делегування повноважень у ході голосування та представництва. Участь у законодавчій, дорадчій або судовій діяльності є не лише привілеєм для громадянина, а його безпосереднім обов'язком [136].

На відміну від Аристотеля, вчення Епікура про політичну діяльність базується на ідеї «щастя» або «задоволення». Тобто, громадянин бере участь у

державній діяльності лише у тій мірі, яка потрібна йому для власного щастя або повноти задоволення. Таким чином, аналізуючи погляди Епікура на політичну участь, можна стверджувати, що принцип суб'єктивності виступає на перший план, а тому «не особа повинна служити державі, як у Аристотеля, а держава особі» [127].

Представники ж іншої філософської школи - стоїцизму, пропагували абсолютно протилежні від епікурейців погляди щодо політичної діяльності та індивідуального блага. Так, благо держави цінувалося набагато більше ніж благо громадянина, а тому громадянин знаходив найвищу добродішність лише шляхом самовідданості державі та активної політичної участі у її справах [135, с.425].

Погляди римського філософа Цицерона на політичну участь відрізнялися від поглядів Аристотеля або концепцій епікурейців. Якщо Аристотель визнавав громадянами лише тих, хто брав участь у державному або судовому управлінні, то за часів Римської імперії громадянство закріплювалося законом та визначалося як певний правовий статус. А тому, для Цицерона громадянин не обов'язково мав брати участь в управлінні, натомість він наділявся невід'ємним правом політичної участі. Найкоротше визначення Цицерона держави («*respublica*») як «справи народу» («*res publica res populi*») вказувало, що, на переконання філософа, громадяни мали бути основною турботою держави, але й, у той же час, основним джерелом влади [164, с.32]. Тому, будь-яке урядування мало здійснюватися на благо громадян, які залишали за собою виключне право брати участь в управлінні. Щодо основних форм участі, на переконання Цицерона, громадяни могли брати безпосередню участь у державних справах або через своїх представників – магістратів. При цьому вони не здійснювали постійний прямий контроль за процесом урядування. Слід також зазначити, що у залежності від їхнього рангу громадяни мали б володіти різними правами на політичну участь. Функціями управління державними справами Цицерон наділяв аристократичну еліту, при цьому всі громадяни залишалися рівними у своєму праві на політичну участь.

Як стверджує російський дослідник Д. Ольшанський, за часів Середньовіччя інтерес до політичної участі громадян був майже відсутнім. У період ж Нового часу, політичну участь стали розглядати лише як допоміжний механізм розробки ідеальної політичної стратегії для правителя (Н. Макіавеллі), форм і принципів правління (Ш. Монтеск'є), природи суспільного договору, форм урядування та «народного суверенітету» [77, с.140].

Таким чином, можна стверджувати, що феномен політичної участі громадян та дослідницький інтерес до нього існує давно, але відповідне термінологічне позначення явище участі громадян у державному управлінні дістало відносно недавно. При цьому, певні його форми більшою або меншою мірою існували практично в будь-якому суспільстві на різних етапах історичної еволюції.

Попри існуючий тривалий інтерес до проблеми «політичної участі» громадян, у сучасний науковий обіг термін увійшов лише з середини 1950-х років ХХ ст. завдяки напрацюванням дослідників США та Західної Європи. «Політична участь» вперше визнається науковим терміном та ключовою категорією теорії демократії та модернізації. До того політичну участь розглядали переважно лише як участь у виборах або державному врядуванні.

Феномен зростання наукового інтересу до категорії «політична участь» було викликано об'єктивними змінами, які розпочалися у західних суспільствах, а саме: диверсифікація соціально-професійного складу населення, підвищення рівня добробуту та освіти громадян, які стали основою формування нових інтересів та прагнення розширити спектр громадянської активності. Саме в цей час активно починають розвиватися інститути громадянського суспільства. Імпульсом до підвищення інтересу до політичної участі громадян також стала хвиля модернізації, яка охопила усі країни, котрі щойно отримали свою незалежність та звільнилися від колоніального гніту. Постала проблема наукового обґрунтування політичних процесів, які відбувалися у цих країнах.

Як зазначає український дослідник Е.Клюєнко, однією з передумов посилення інтересу до політичної участі саме в цей період також стала «зміна методологічної парадигми в американській політичній соціології, яка полягала у переході від аналізу інституціональних структур до дослідження політичної поведінки» [52, с.54].

Німецькій політолог М. Каазе підкреслює, що напрацювання емпіричної бази досліджень політичної участі розпочалося у середині 1960 рр. в США багато в чому завдяки Л. Мілбрату [49]. Емпіричний матеріал охоплював в основному сукупність вторинних даних щодо участі громадян у виборах та не був результатом цілеспрямованого дослідження компаративного характеру. Факт накопичення статистичних даних лише стосовно електоральної активності громадян дозволяє дійти висновку, що дослідження того часу мали вузькоспеціалізовану направленість та ігнорували інші форми участі громадян у політиці.

Одне з перших компаративних досліджень конвенційної політичної участі було реалізоване С. Вербою та Н. Наєм на базі результатів соціологічних опитувань, здійснених у семи країнах у 1966 та 1971 рр. Його результати були викладені у 1978р. у монографії «Участь та політична рівноправність: порівняння семи націй» (*Participation and political equality: a seven-nation comparison*), принципіві положення якої залишаються актуальними й донині. Великий розрив у часі, який можна ідентифікувати між роками проведення досліджень, є яскравою демонстрацією складності організації порівняльних досліджень у той час.

Наступним важливим кроком у напрямку розвитку компаративних емпіричних досліджень політичної участі стало впровадження Європейською Комісією (далі - ЄК) у 1974 р. системних соціологічних опитувань населення країн-членів Європейського Союзу, відомі як «Євробарометр» (*the Eurobarometer*), які мали бути перш за все інформаційними джерелами для ЄК та використовуватися у розробках програм популяризації ЄС. Але завдяки тісній співпраці між виконавчою групою «Євробарометру» та

представниками академічних соціальних та політологічних наук стало можливим включення до анкети питання щодо задоволення громадян: а) функціонуванням демократії, або б) змінами у ціннісних пріоритетах [172]. Періодичність проведення зазначених досліджень – раз на два роки. Починаючи з 1990-х рр. до статистичної вибірки «Євробарометру» було включено колишні комуністичні країни Центральної та Східної Європи (*the Eurobarometer East*), Латинську Америку (*the Latinobarometro*) та Африку (*the Afrobarometer*). «Азіабарометр» (*the Asiabarometer*) стартував у 2003 р.

В українській соціології накопичено також вагомий емпіричний матеріал щодо проблеми участі громадян у політиці, але, як зазначає Е.Клюєнко, «емпіричний аналіз різноманітних показників політичної участі здійснюється без спроби їх інтеграції, застосування адекватних методик, вони розглядаються відокремлено, як правило, не спираючись при цьому на спеціальний теоретичний і методологічний аналіз» [52, с.55]. Український науковець І. Алексеєнко, зокрема, зазначає, що диференціація, яка існує між теоретичними концепціями та емпіричним матеріалом, «фіксується особливо помітно на рівні виявлення та інтерпретації факторів, що впливають на ступень політичної самореалізації суспільства» [1, с.267].

Наразі найбільш широку теоретичну базу для вивчення проблеми політичної участі пропонують роботи західних політологів і соціологів. Феномену «політична участь» присвячені роботи Б. Барбера, Р. Даля, М. Конвейя, Р. Міллса, С. Ліпсета, М. Каазе, Дж. Кіма, Л. Мілбрайта, Н. Найя, К. Петмена, Г. Перрі, Д. Ціммермана та ін., але початок теоретичним дослідженням поклала робота Г. Алмонда і С. Верби «Громадянська культура» 1963 р., у рамках якої вперше було обґрунтовано розгляд категорії «політична участь» як основного показника політичної культури.

Враховуючи велику кількість існуючих теоретичних підходів у західній політології щодо визначення політичної участі, вітчизняний дослідник В. Скрипнюк пропонує їх об'єднати у дві основні групи.

До першої групи пропонується включити усіх науковців, «які визначають політичну участь, як один із основних показників демократичності та відкритості політичної системи» [103, с.16]. Ключовими принципами функціонування демократичного режиму, окрім принципу змагальності, законодавчого закріплення та інституційного забезпечення громадянських та політичних прав, визначається також політична участь.

До другої групи, за класифікацією В. Скрипнюка, належать концепції, у рамках яких «політична участь розглядається як результат певного ряду політичних дій, що спричиняють зміни в політичній структурі суспільства та впливають на функціонування державної влади».

Ще одним критерієм класифікації існуючих концепцій політичної участі є форма інституціоналізації та рівень залучення громадян до процесів функціонування політичної системи. Таким чином, відокремлюється підхід діяльного включення громадян у політику, яке знаходить об'єктивне вираження на інструментальному рівні та пов'язане з активними діями громадян, направлених на представництво і захист своїх інтересів. Головними об'єктами дій громадян виступають органи державної влади та окремі представники урядового персоналу. До форм вияву такого виду політичної участі відносять голосування під час виборів, участь в політичних акціях, членство у політичних і громадських організаціях, звернення громадян тощо [1, с.268].

Згаданому вище підходу протистоїть концепція участі як психологічного залучення до процесів політичного життя, розробником якої вважають американського соціолога Х. Макклоскі (участь, як «відчуття залучення до процесів політичного життя») [117]. Політична участь характеризується, зокрема, певним рівнем інтересу суб'єкта участі, тобто громадян, до політичних процесів, які відбуваються в країні, рівнем і характером політичної інформованості та суб'єктивним відчуттям громадянства, тобто належності до політичної спільноти, «що здійснює самоврядування» [7, с.261].

Загалом у сучасній науковій літературі не існує однозначного визначення поняття «політична участь».

Х. Макклоскі визначає *політичну участь* «як добровільну діяльність, за допомогою якої члени суспільства беруть участь у виборах правителів та, безпосередньо чи опосередковано, беруть участь у формуванні державної політики» [213]. Акцентування уваги на значимості участі громадян у виборах у рамках зазначеної дефініції є відголоском панівної у 50-х рр. ХХ ст. концепції сприйняття політичної участі переважно як участі лише у виборах та державному управлінні. Але, на відміну від попередньої вузької концепції, Х. Макклоскі значно розширив зміст категорії «політична участь», завдяки заміні поняття «державне управління», яке передбачає не стільки політичну участь, скільки професійну діяльність громадян у політичній сфері, на більш змістовне - «формування державної політики», не зменшуючи значимості також інституту представництва.

Найбільш прийнятне та широке визначення участі громадян у політиці належить відомому американському політологу Дж. Нагелю: *«політична участь - це ті дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності»* [106, с.117]. Інструменталістський підхід Дж. Нагеля передбачає, що політична участь характеризує тільки конкретні форми практичних дій людини, незалежно від їх мотивації або умов здійснення, націлених на досягнення своїх власних, індивідуальних цілей. Іншими словами, до участі відносяться тільки реально здійснювані в політиці дії індивідуума.

Американські дослідники С. Верба, Н. Най визначають політичну участь як *«законні дії окремих громадян, спрямовані на те, щоб впливати на вибір урядового персоналу та/або на його дії»* [93, с.20]. Це значно звузило поле теоретичного аналізу до рамок традиційних конвенційних форм політичної участі - таких як голосування на виборах, звернення до політиків, участь у місцевому самоврядуванні тощо.

Німецький вчений, президент Міжнародної асоціації політичних наук М. Каазе розглядає політичну участь, як *«вільну активність громадян, зорієнтовану на прямий чи опосередкований вплив на ухвалення тих чи інших альтернатив на різних рівнях політичної системи»* [49]. Такий підхід ученого суттєво розширює зміст категорії «політична участь» та надає можливість вивчення усіх механізмів впливу громадян на процес прийняття політичних рішень. На відміну від С. Верби та Н. Ная, критерій легальності/легітимності не є визначальним для М. Каазе у процесі ідентифікації політичних дій. Навіть екстремістські неконвенційні дії політичного характеру громадян вписуються тут у широку за формами прояву категорію «політична участь». Значення має лише ефективність впливу громадян на процес прийняття політичних рішень. Традиційно під «політичною ефективністю» розуміється відчуття громадянином можливості впливати на політичний процес. Важливо зазначити, що німецький теоретик спростовував можливість застосування мобілізаційних технологій політичної участі та акцентував увагу на її автономності та добровільному характері.

У процесі дослідження феномену «політична участь» в Україні та в Росії можна відокремити два основних етапи - до і після 1991 р. Традиційний для радянської науки підхід, відображений в роботах А. Ковлера, І. Маркелової, В. Смирнова аналізує зазначений феномен головним чином у філософському аспекті на базі статистики, відірваної від реального політичного процесу в рамках досліджень політичної активності трудящих і особистості в соціалістичному суспільстві [117]. Політична участь розглядалася у зазначений період переважно через соціальні групи та завжди як позитивне явище, що наростає по мірі розвитку соціалістичного суспільства.

В кінці 80-х рр. в українській та російській політології, в умовах демократизації політичної сфери, отримали широкий резонанс роботи, в яких популяризувалися та аналізувалися погляди західних політологів [1, с.267]. Одночасно з цим почалася розробка даної проблеми у контексті українських

та російських реалій, почався процес теоретичного переосмислення її сутності.

Наукові розвідки українських та російських дослідників з проблематики політичної участі в цілому можна типологізувати за їх специфікою та спрямованістю в рамках трьох груп.

До першої групи можна віднести дослідження з теорії громадянської участі. У центрі їх уваги – розробка понятійного апарату (категорій «громадянська участь», «політична участь» і, пов'язаних з ними, категорій «політична поведінка», «політична активність»), а також методології і методики досліджень. Детально аналізуються канали інституціоналізації громадянської участі і структура політичної участі, її чинники, форми, рівні, класифікація різних типів політичної участі; співвідношення між участю та абсентеїзмом, автономною і мобілізованою участю і т.д.

Під поняттям «громадянська участь» найчастіше розуміється один із принципів громадянського суспільства, побудованого на засадах конституційної демократії. Ідея громадянської участі припускає включення або залучення громадян до процесу управління (до обговорення і розробки політичних, соціально-економічних, культурних програм і проєктів), вплив на ухвалення рішень і контроль за їх виконанням, самоврядування на місцевому рівні [6, с.11].

Другу групу складають дослідження, у рамках яких проводиться вузько направлений аналіз окремих форм політичної участі та акцентується увага на особливостях участі представників різних верств населення, в залежності від культурно-економічних детермінантів їх соціального статусу.

До третьої групи відносяться дослідження, присвячені більш загальним проблемам становлення громадянського суспільства, політичної свідомості, політичної поведінки, ціннісним орієнтаціям громадян.

Окрему категорію складають дослідження, які аналізують проблему становлення демократичних цінностей в Росії та участь громадян у політиці в умовах трансформаційних процесів.

Комплексний підхід до розробки теорії політичної участі громадян запропонував Д. Гончаров. Він, зокрема, стверджує, що інститут політичної участі є надзвичайно складним соціокультурним явищем і його теоретичний розгляд вимагає створення комплексної теорії, що враховуватиме усі ключові аспекти соціально-політичної динаміки сучасного суспільства. Д. Гончаров визначає політичну участь, як *«інструментальну активність, через яку громадяни намагаються впливати на уряд таким чином, щоб він здійснював бажані для них дії»* [93, с.31]. При цьому, важливим критерієм прогнозування ефективності впливу громадян на процес прийняття політичних рішень є рівень інституціоналізації або навпаки - стихійності активності.

Специфіка компаративних досліджень політичної участі в різних країнах та тенденція інтернаціоналізації соціально-політичних знань можуть призвести, як зазначає професор Каліфорнійського університету Нейл Дж. Смелзерс, до «накладання західних категорій на незахідні суспільства», що, у свою чергу, призведе до необґрунтованого звуження або розширення змісту понять та термінологічної неадекватності [104, с.5].

На думку дисертанта, відправним пунктом процесу визначення сутнісних характеристик категорії «політична участь», має стати її змістовне розмежування із близькими за змістом поняттями, а саме: «політична поведінка», «політична діяльність», «політична активність». Російська дослідниця О. Мелешкіна, зокрема, зазначає, що розв'язання проблеми термінологічної неадекватності може бути здійснене на базі категоріального апарату західної політології шляхом формування термінологічних комбінацій, а саме:

- політична поведінка – political behavior: суб'єктивно мотивований процес реалізації суб'єктів певного типу політичної діяльності, обумовлений потребами реалізації статусної позиції та внутрішніх настанов;

- політична діяльність – political action: сукупність дій політичних акторів, обумовлених заняттям певної політичної функції, професійні дії політичних акторів;
- політична активність – political activity: рівень залучення акторів до політичного процесу в цілому, а також рівень залучення у рамках окремих форм політичної діяльності;
- політична участь – political participation [86, с.152].

О. Мелешкіна аналізує категорію «політична участь» у тісному співвідношенні з іншими двома поняттями – «політична діяльність» та «політична поведінка», які характеризують різні за рівнем та типом мотивації, інтенсивності та періодичності дії політичного характеру. Так О. Мелешкіна визначає політичну участь як категорію, що відображає *більш або менш регулярний феномен «використання акторами різних форм політичної діяльності ... обумовлених заняттям певної політичної позиції, потребами реалізації статусних позицій та внутрішніх настанов»* [86, с.154].

З інструментально-процесуальної позиції аналізує категорію «політична участь» російський вчений Г. Артемов. Він стверджує, що інституційні особливості та характер політичної системи значною мірою обумовлюють структуру та форми політичної участі, при цьому існують деякі загальні характеристики, які визначають політичну участь як *«вплив на здійснення та розподіл влади»* [5, с.236]. Дослідник виокремив форми політичної участі громадян, які є найбільш розповсюджені та мають найбільший вплив на процес прийняття політичних рішень, а саме: участь у виборах, робота на партію або кандидата, звернення громадян, мітинги, демонстрації, несанкціоновані страйки, бойкотування.

Із здобуттям незалежності в Україні почалася розробка концепції політичної участі в контексті українських реалій та теоретичне переосмислення її сутності, інтерпретації класичних теорій політичної участі, а також вивчення особливостей форм, чинників та сутності політичної участі українських громадян в умовах демократичного транзиту в нашій країні.

Феномен політичної участі став об'єктом досліджень Н. Дембіцької, Л. Угріна, І. Алексеєнко, О. Чемшита, Н. Ротар, В. Бортнікова, Е. Ключенка, О. Куценко та ін. Вивченню даної проблематики присвячені дисертаційні дослідження українських авторів О. Сурніної-Далекорей, А. Гірман, О. Чемшита, Н. Хома, Н. Ротар, В. Бортнікова, І. Доцяка.

Слід зазначити, що незважаючи на активізацію уваги українських дослідників до проблеми політичної участі громадян та накопичений вагомий емпіричний матеріал, наразі, на думку дисертанта, відсутні базові дослідження природи трансформаційних процесів в українському суспільстві, які визначають динаміку його розвитку, відсутні також теоретичні розробки щодо прогнозування рівня активності громадян. Але, у той же самий час, за результатами соціологічних опитувань українські дослідники активно відстежують рівень протестного потенціалу в суспільстві та довіри політичним інститутам, які є важливими факторами впливу на політичну участь. Дисертант погоджується з висновком української дослідниці І. Алексеєнко, яка зазначила, що «узагальнення існуючих у вітчизняній політології досліджень дозволяє стверджувати, що хоча поняття «політична участь» затвердилося в науці і практиці, вивчення механізмів його реалізації в рамках українського політичного простору знаходиться на початковому етапі» [1, с.268].

Щодо теоретичної розробки категорії «політична участь» українськими науковцями, наразі, напрацьовані досить різні за змістом та направленістю визначення.

Так, наприклад, Н. Ротар в своїй монографії «Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду» визначає *політичну участь як «вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та процес вироблення політичних рішень»*, що відповідає традиційним політологічним підходам щодо аналізу феномену участі громадян [93, с.19].

Інша українська дослідниця Н. Дембіцька характеризує *«політичну участь»* як *«форму залучення особистості до політики»* [42]. Політична участь визначається ключовим елементом політичної соціалізації громадян та базується як на формально-закріплених громадянських обов'язках, так і на факті існування в суспільстві відчуття соціальної довіри та лояльності. Тільки за таких умов можливий розвиток культури участі громадян у політичному житті. Як мотиви політичної участі Н. Дембіцька виділяє професійну стабільність, гарантії забезпечення певного соціального статусу, належні доходи і умови праці, соціальні цінності та інтереси окремих індивідів або груп.

Схоже визначення пропонує І. Алексеєнко, згідно з яким, *«політичну участь»* слід розглядати як залучення громадян до політичних процесів на вербально-емоційному та/або на інструментальному рівні [1, с.268]. Дослідниця зазначає, що рівень інформованості, прояв інтересу громадян до політики, включення або навпаки «відхід» від політичного життя є проявами політичної участі на вербально-емоційному рівні. Активна діяльність громадян з метою представництва та захисту своїх інтересів шляхом впливу на політичний процес або захоплення влади чи окремих її інститутів характеризує інструментальний рівень політичної участі. До нього І. Алексеєнко відносить голосування під час виборів, участь в акціях протесту, членство в політичних партіях та громадських організаціях, звернення громадян та ін.

Відмінне визначення було запропоноване О. Чемшитом, а саме: *політична участь - це «будь-яка дія або бездіяльність, спрямована на зміну чи збереження існуючого способу розподілу ресурсів у масштабах усього суспільства»* [119, с.254]. О. Чемшит стверджує, що від типу політичної системи залежатимуть типи та форми політичної участі громадян. У рамках стабільних демократій *«відносна слабкість держави компенсується розвиненим громадянським суспільством та автономною політичною участю громадян»* [120, с.111]. Натомість у транзитних суспільствах, в умовах несформованого, слабого громадянського суспільства переважає мобілізаційна участь.

Аналіз політико-психологічних та інституційних аспектів політичної участі громадян дозволив українським дослідникам констатувати, що процес демократизації та розбудови демократичних інститутів в Україні не призводить обов'язково до розвитку «культури участі громадян у політиці» та не є предтечею активного розвитку громадянського суспільства, яке традиційно є носієм учасницької політичної культури та виробником демократичних цінностей. Демократичні ідеали та пов'язані з ними соціальні очікування не завжди можуть бути втіленими у життя.

Слід також зазначити, що українське суспільство характеризується не надто вираженим інтересом до політики, який має циклічний характер із характерними піднесеннями та спадами рівня активності громадян. Слід відзначити, що низька політична ефективність (відчуття безпорадності перед владою) та низький рівень політичної компетентності є проявами сутнісних характеристик українського суспільства, які мають негативний вплив на політичну активність громадян, навіть за умов інституційного забезпечення умов участі. Як зазначає Е.Клюєнко, «рівень політичної участі в суспільстві, що трансформується, багато в чому зумовлений його загальними соціопатіями, такі як аномія та ізоляціонізм» до яких додаються специфічний посттоталітарний патерналізм та амбівалентність [52, с.55].

Щодо теоретичного усвідомлення специфіки політичної участі громадян у посткомуністичних країнах, які трансформуються, українська дослідниця О. Куценко ідентифікувала так звані «загадки участі», серед яких особливої уваги дисертант приділяє таким.

1. «Загадка спаду активності». Навіть на початковому етапі демократизації, починаючи з 1990-х років, у колишніх комуністичних країнах розпочався суттєвий спад політичної активності громадян, що йшло всупереч прогнозованому суттєвому зростанню та подальшій стабілізації масової політичної участі.

2. «Загадка прихованого протестного потенціалу». Радикальні соціальні трансформації на фоні катастрофічного погіршення

економічних умов життя не мали суттєвого впливу на зростання протестного потенціалу суспільства та прояву протестної активності населення [63, с.94].

Враховуючи вищезазначене розмаїття розуміння феномену «політична участь» та підсумовуючи існуючі в західній та вітчизняній політології теоретичні підходи щодо його визначення, дисертант розглядає концепцію дієвого залучення громадян до політичного процесу як найбільш інтегральний та оптимальний базис для теоретичного аналізу сутності концепції «політична участь» та вважатиме відправною такою дефініцію:

Політична участь - цілеспрямовані дії громадян та їх об'єднань, через які вони впливають або намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень, формування владних інститутів, функціонування політичної системи з метою артикуляції власних інтересів або реагування на дії суб'єктів політичних відносин.

У відповідності до наведеної дефініції, під політичною участю розглядатимуться лише ті дії громадян або їх об'єднань, які свідомо проектуються та здійснюються ними у рамках політичного поля, виключаючи випадкові вчинки, які можуть мати політичні наслідки. При цьому, рівень зацікавленості громадян політикою, інформованості про політичне життя, емоційні оцінки та ставлення до окремих подій або політичного процесу вважатимуться визначальними суб'єктивними чинниками політичної участі, які не є безпосереднім вираженням участі громадян у політиці.

Умова легальності у цьому контексті не є обов'язковою для політичної участі. Це скоріш бажана характеристика. Адже конвенційна автономна участь є, перш за все, свідомим високим рівнем громадянської свідомості та політичної культури громадян в рамках ефективного функціонування демократичної держави. Але частіше за все громадяни починають проявляти політичну активність саме за умов незадоволеності станом справ чи ігнорування своїх інтересів та позицій з боку держави, яка не завжди дає

ефективні відповіді на політичні виклики з боку громадян. Тому, враховуючи велике значення саме протестних форм політичної участі, які іноді можуть приймати неконвенційні форми, умова легальності вважатиметься одним з критеріїв типологізації різних форм політичної участі.

1.2. Методологічні засади дослідження політичної участі громадян

Починаючи з 50 рр. ХХ ст., проблематика політичної участі громадян стає не лише об'єктом політологічних та соціологічних досліджень, але й, на переконання багатьох учених, набуває статусу головного індикатора демократичності політичних режимів. Зазначений факт сприяв виникненню цілої низки концептуальних підходів щодо аналізу участі громадян у політиці. Деякі із цих підходів оформилися у рамках окремих теорій, серед яких теорії демократії посідають особливе місце, адже політична участь громадян є їхньою ключовою категорією.

Такого роду концептуальне різноманіття відображає різноплановість поглядів дослідників щодо витоків, сутності, місця, а також ролі політичної участі громадян у сучасних політичних системах. При цьому, розбіжності між основними теоретичними підходами щодо аналізу політичної участі виявляються й у тому, що стосується оцінки її впливу на ефективність управління та стабільність функціонування політичної системи. Концептуальні різнотлумачення, які існують у рамках сучасних теоретичних підходів, відображаються також у рамках визначення адекватних масштабів та оптимальних форм політичної участі громадян у політичному процесі, які б забезпечили реальний вплив громадян на процес прийняття політичних рішень.

Історично в процесі наукового дослідження проблематики політичної участі громадян викристалізувався конфлікт: чи повинен кожний окремий громадянин обов'язково брати безпосередню участь у політичному житті, або навпаки – обмежитися передачею повноважень представницьким політичним інститутам [27, с.155]. Відповідь на зазначене питання найбільш повно було викладено у сучасних концепціях демократії – популістській, колективістській,

мажоритарній, консенсусній, елітарній, учасницькій, плюралістичній, корпоратистській тощо, які відображають основні концептуальні підходи щодо аналізу політичної участі.

Виходячи із вищезазначеного конфлікту, дисертант пропонує класифікувати перераховані концепції, у рамках двох основних парадигм, а саме: *ліберально-демократичної* та *радикально-демократичної*.

Прихильники *ліберально-демократичної парадигми* аналізу політичної участі сприймають свободу людини як її моральну автономію визначати своє життя та право брати участь у політиці, що не повинно порушувати її індивідуальних прав. Таким чином, ця парадигма ґрунтується на передумові існування автономно діючого індивідуума, суспільство при цьому трактується як сукупність вільних та політично рівних індивідуумів [72, с.148]. Головною проблемою для представників ліберально-демократичної концепції є не роль та місце свідомого громадянина у рамках політичного процесу, а гарантування реалізації його індивідуальних інтересів, у тому числі і за сприяння уряду. Не зменшуючи значення участі громадян у політичному процесі, такі цінності як ефективність прийняття політичних рішень, захист прав і свобод громадян, а також загальне благо залишаються базовими та пріоритетними критеріями нормального функціонування політичних режимів для прихильників ліберально-демократичної парадигми. Велике значення у рамках зазначеної парадигми надається електоральному процесу та репрезентативній демократії, в якій обрані представники пов'язані з громадянами лише «своєю совістю та конституцією (вільний мандат)» [72, с.144]. На підтвердження цього тезису відомий дослідник сучасних демократичних процесів Д. Гелд заявляє, що згідно з ліберально-демократичною концепцією, демократія це «система врядування, що складається з обраних «урядовців», які зобов'язуються «представляти» інтереси громадян у межах визначених територій, підтримуючи водночас систему верховенства права» [27, с.155].

Такими чином, визначивши як пріоритет індивідуальні права та свободи, а не демократичну процедуру ухвалення рішень шляхом прямої участі громадян, прихильники ліберально-демократичного підходу наголошують на важливій ролі «судового контролю, стримувань та противаг, а також розподілу влади» [34, с.146].

Для прихильників *радикально-демократичної парадигми* пряма участь громадян у процесі прийняття рішень є обов'язковою умовою існування демократії та має відбуватися як на рівні місцевої громади, так і на загальнонаціональному рівні. На їх думку, свобода громадянина повною мірою реалізується лише за умов його активної участі у суспільно-політичному житті та свідомого прояву «зацікавленості у процесі урядування» [34, с.173].

Представники цього напрямку ставлять під сумнів властивий ліберально-демократичній парадигмі наголос на пріоритеті індивідуальних прав та свобод, адже пряма участь громадян у процесі прийняття політичних рішень, на їхню думку, підвищує обізнаність громадян про політику та сприяє зростанню їхньої зацікавленості у політичному житті, а також є дієвим інструментом протидії зловживанням влади з боку урядовців. На відміну від попередньої парадигми, прихильники радикально-демократичної підходу стверджують, що уповноважені здійснювати державне управління особи наділені імперативним мандатом та є відповідальними за свої дії безпосередньо перед громадянами [72, с.144].

Враховуючи зазначену класифікацію, доцільно розглянути більш детально найпоширеніші в науковій думці теоретичні підходи щодо дослідження політичної участі громадян. Серед вищеперерахованих концептуальних підходів, на переконання дисертанта, найбільш ґрунтовно та різнопланово політична участь громадян розглядається у рамках трьох з них, а саме: теорії «демократичного методу» І. Шумпетера або елітарній теорії демократії, плюралістичній теорії Р. Даля та партисипаторній моделі демократії, або демократії участі.

Теорію «демократичного методу» австрійського економіста та політолога Й. Шумпетера було розроблено з урахуванням особливостей урядування у «великих індустріальних країнах сучасного типу», які характеризуються переважно фрагментарною соціальною структурою, недостатньою інформованістю більшості населення щодо актуальних політичних питань, наявністю суперечливих індивідуальних та групових інтересів, але, при цьому, зберігають високий рівень політичної толерантності та забезпечують існування класу професійних політиків та експертів у сфері управління [124, с.480]. Базуючись на принципах економічної конкуренції, Й. Шумпетер стверджує, що «окрім випадків прямої демократії, народ як такий фактично ніколи не зможе правити державою» [124, с.470]. На його думку, демократія це не більше ніж політичний метод, або певна «система інституцій для прийняття політичних, адміністративних, правових рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців» [125, с. 334].

Згідно з теорією «демократичного методу», державна влада та функції прийняття політичних рішень знаходяться у руках певних лідерів або елітарних груп, які користуються найбільшою підтримкою громадян. Основна форма політичної участі громадян зводиться лише до обрання уряду або посередницького органу, який формує виконавчий орган. Найважливішим та чи не єдиним механізмом артикуляції їх інтересів, участі у прийнятті політичних рішень, а також ротації еліт стають регулярні вибори, які мають відбуватися на засадах вільної раціональної конкуренції за політичне лідерство [125, с.338].

Й. Шумпетер також спростовував тезу про усвідомлені та раціональні політичні дії громадян. На його думку, лише лідер, або професійний політик, який володіє достатніми знаннями, чітко усвідомлює свою мету та має сильну мотивацію політичної участі, здатний здійснювати раціональні дії. Виборці, які не мають професійних знань про політику, не відчують прямої кореляції між своїми електоральними діями і їхніми політичними

наслідками, не несуть жодної відповідальності за свій електоральний вибір, керуються здебільшого позараціональними індивідуальними мотивами та емоційними імпульсами [125, с.325-326].

Роль політичної участі громадян обмежується дослідником лише електоральною активністю. Її функція полягає у передачі політичним лідерам або партіям мандату на прийняття політичних рішень, після чого вони позбавляються можливості впливати на політичний процес. Контроль над урядом з боку виборця обмежений лише можливістю відмовитися переобирати уряд або парламентську більшість у ході наступних виборів. Таким чином, Й. Шумпетер стверджує, що участь виборців у процесі ухвалення політичних рішень і розв'язання політичних проблем є вторинним стосовно самого процесу обрання тих, хто буде ухвалювати рішення.

Абстрагуючись від філософських принципів розбудови демократії, Й. Шумпетер визначає вибори та електоральну участь громадян як основні індикатори оцінки демократичності політичної системи, які можуть бути легко перевірені емпіричним шляхом [93, с.40]. Таким чином, попри ґрунтовний аналіз ролі політичної участі громадян у рамках сучасних політичних систем, головна методологічна цінність теорії «демократичного методу» Й. Шумпетера полягає у тому, що вона може бути використана як базова модель для побудови емпіричних концептів оцінки рівня демократії, а також для аналізу процесів переходу до демократії, коли демократичний транзит характеризується з позицій реальної політичної конкуренції, вільних та відкритих виборів з відносно низьким бар'єром участі [45, с.74].

Дещо відмінними є погляди на політичну участь громад представників концепцій плюралістичної демократії, які виступили із спробою врівноваження радикальних ідей елітаристів та представників партисипаторної теорії демократії. Основоположник найбільш відомої плюралістичної концепції демократії – *концепції «поліархії»*, Р. Даль надає політичній участі громадян пріоритетну перевагу, адже вона, на думку

вченого, є основним інструментом висловлення, передачі та реалізації інтересів громадян, підвищення рівня їх компетентності, а також є чинником стабільності демократії. Щодо основних форм політичної участі, на переконання Р. Даля, виходячи з характеристик сучасних політичних систем, оптимальними формами взаємодії та впливу громадян на владу є участь в умовах представницької демократії. Форми прямої політичної участі є досить обмеженими просторовими та часовими явищами, які неможливо відтворити в межах сучасних країн.

Саме тому з метою збереження стабільності політичної системи вчений не виключає нормативного закріплення опозиційної участі громадян, тому що «відсутність права на опозицію майже зовсім позбавляє права на «участь» того змісту, який існує у країнах, де дозволено суспільний протест» [38, с.10]. Тому, якщо Й. Шумпетер вважав електоральну активність єдиним індикатором вимірювання демократії, Р. Даль доповнює його опозиційною формою участі, що значно підвищує методологічне значення цієї концепції.

Особливо актуальною для українських реалій, на переконання дисертанта, є погляди Р. Даля на роль політичної участі у процесі демократизації. Поряд з іншими ліберальними цінностями, на його думку, у процесі демократизації перевагу слід надавати впровадженню інституту ефективної участі громадян, принципу рівного виборчого права, а також розширенню спектра форм політичної участі [93, с.43]. Р. Даль вважає, що ефективність процесу демократизації не залежить від рівня компетентності, адекватності системи політичних переконань, поінформованості та політичної активності всіх без виключення громадян – «потрібна критична маса добре поінформованих громадян, достатньо великої та активної для того, щоб контролювати політичний процес» [142, с.223]. Але слід пам'ятати, що пасивна меншість може за певних умов бути мобілізована для активної участі, тому її політичні переконання слід вивчати та враховувати у рамках реалізації демократичного транзиту.

Отже, можна дійти висновку, що у рамках концепції «поліархії» Р. Даля політична участь стає не лише визначальним індикатором рівня

демократичності політичної системи, але й найважливішим принципом реалізації демократичного транзиту. В умовах переходу до демократії, поінформовані, компетентні, досвідчені громадяни стають джерелом поширення довіри до нових інститутів політичної системи шляхом реалізації активних форм політичної участі [93, с.49].

Особливу роль інститут політичної участі набуває у рамках *концепцій партисипаторної демократії* (демократії участі - з англ. *participatory democracy*), теоретичні основи якої були закладені у західній політології у 60-х рр. ХХ ст. такими науковцями, як Л. Мілбратс, К. Пейтмен, С. Макферсон, Б. Барбер, Д. Циммерман тощо. На появу зазначеної теорії вплинуло критичне зниження довіри громадян до існуючих інститутів політичного управління, а також активний розвиток нового типу суспільства – індустріального, в рамках якого політична участь отримала сучасного значення та форм, а традиційно виключені з політичного процесу верстви населення набули нормативного статусу суб'єктів політичної участі [13, с.36].

На відміну від елітарних та плюралістичних концепцій, партисипаторна теорія ґрунтується на ідеї необхідності розширення меж політичної участі громадян [72, с.146]. Критикуючи обмеження у сучасних політичних системах свободи громадян лише актом голосування та неможливість громадян усвідомити зв'язок між своїми політичними діями та їх наслідками, а також відсутність відповідальності за реалізацію певних дій за умов представницької системи урядування, розробники теорії партисипаторної демократії стали найактивнішими пропагандистами подальшого зростання як кількості учасників політичного процесу, так і сфер, де вони мали б можливість ефективно впливати на процес прийняття політичних рішень у міжвиборчий період.

Як підкреслює один з найвідоміших представників партисипаторної концепції Б. Барбер, безпосередня участь громадян у політичному житті має стати основою урядування, адже «демократія це радше самоврядування

громадян, ніж представницьке урядування в ім'я громадян. За такої демократії активні громадяни безпосередньо урядують над собою, хоча не обов'язково на кожному рівні і кожної миті, а досить часто, зокрема, тоді, коли треба вирішувати ключові політичні питання і коли проявляють свою дію значні сили» [7, с. 258].

Основні принципи, які виокремлюють концепцію партисипаторної демократії серед інших теоретичних підходів, пов'язані із розширенням переліку форм та масштабів участі громадян у процесі урядування шляхом:

- прямої участі громадян у діяльності ключових інститутів суспільства, починаючи від процесу вироблення рішень до їхньої імплементації;
- децентралізації прийняття рішень та посилення ролі локальної демократії;
- поширення принципу участі на неполітичні сфери, наприклад на освітню, економічну сфери тощо;
- впровадження деліберативних моделей прийняття політичних рішень;
- заміни функцій представництва на делегування;
- сприяння більшій відкритості інституційної системи для забезпечення можливості експериментування з політичними формами [27, с. 172; 213].

На перший план у рамках концепції партисипаторної демократії виходить пересічний громадянин, який активно використовує прямі форми політичної участі, такі як: референдуми, громадські слухання, створення постійних або тимчасових громадських комітетів та комісій з окремих питань, мітинги, пікетування, демонстрації, або опосередковано впливає на процес прийняття політичних рішень через політичні інститути та обраних представників. Головна умова, на якій роблять наголос теоретики партисипаторної концепції, це постійність участі, яка має розпочинатися на етапі розробки ідей або проектів та триває й після їх імплементації. Американський політолог Дж. Ціммерман стверджує, що «всі громадяни повинні якомога більшою мірою мати рівні можливості для участі; слід

забезпечити їм умови для висловлення, надати доступ до засобів масової інформації та ін.» [118, с. 264].

Особливо важливо підкреслити, що теоретики партисипаторної концепції пов'язують свободу людини з її участю у політиці [7, с.260]. Тільки за умов залучення громадян до громадського життя, суспільство набуває ознак відкритості та справедливості, а також рівного відношення до своїх членів. У цьому випадку, свобода з номінального права громадянина перетворюється на позитивну політичну свободу, яка є свободою «здійснювати свої права або утримуватися від цього, реалізуючи таким чином як вплив на публічну сферу, так і певний тиск на державну владу» [93, с.54].

Водночас, автономна політична участь громадян, яка мотивується лише суб'єктивно-раціоналістичними мотивами вважається нескінченим джерелом суспільних конфліктів. Якщо ліберали підкреслювали, що в умовах демократії відбувається нейтралізація конфліктів індивідуальних інтересів громадян та їх цивілізоване вирішення, то в учасницькій демократії конфлікт приватних інтересів трансформується у «знаряддя громадянського мислення». Як зазначає американський дослідник Б. Барбер, «сильна демократія учасницького типу розв'язує конфлікт за умов відсутності незалежної основи за допомогою постійної участі у політичному процесі, самоврядування та створення спільноти, здатної трансформувати приватні інтереси – у громадянське добро» [7, с.259].

Тому, між феноменом «участі» та суспільством виникає обопільна залежність, адже вони є взаємними джерелами одна одної: участь громадян неможлива поза межами спільноти, а спільнота, в свою чергу, формується у процесі політичної взаємодії громадян, спільних міркувань та дій завдяки інструменту участі.

Представники теорії партисипаторної демократії спростовують також тезис елітаристів щодо некомпетентності та недостатньої обізнаності громадян для реалізації ефективної участі та впливу на соціально-

політичний розвиток у міжвиборчий період. Вони стверджують, що цей недолік не є природною характеристикою громадян, а спричинений здебільшого недостатнім рівнем освіти, економічною нерівністю, браком ефективних інструментів впливу громадян на політичний процес та формальним характером існуючих форм участі, відсутністю доступу до адекватних джерел інформації та форумів для соціально-політичних дискусій, тобто механізмів деліберативної демократії.

У рамках сучасних суспільств, деякі із зазначених недоліків зникають, адже індустріальне суспільство «підсилює взаємодію і взаємозалежність його членів, підвищує роль, у тому числі й політичну, кожного члена суспільства незалежно від його соціального статусу і професії» [14]. Можливість безпосередньо впливати на рівень політичної компетентності громадян шляхом усунення перерахованих перешкод є достатнім аргументом для відзначення ефективності їхніх політичних дій та їхній спроможності знаходити кваліфіковані рішення.

Представники партисипаторної концепції також впевнені у тому, що політичні інститути мають безпосередній вплив на рівень участі громадян у процесі прийняття політичних рішень, а також обумовлюють основні форми та ефекти політичної участі. Як зазначає Б. Барбер, «самоврядування здійснюється за допомогою інституцій, які мають сприяти постійній участі громадян у визначенні порядку денного, у дискусіях, ..., у законодавчому процесі та втіленні політики у життя (у формі «спільної праці»)» [7, с.258]. Саме тому, завдяки інституційним перетворенням можливо впливати на рівень залучення громадян до політики та рухатися у бік демократизації політичної системи. Адже інституційна конфігурація політичної системи визначає не лише її відкритість, спроможність сприймати зовнішні виклики, потреби та інтереси громадян, але й стає головним фактором мобілізації участі широких верств населення у політиці.

У контексті аналізу основних методологічних основ дослідження політичної участі, важливе значення має також концепція американського

дослідника К. Макферсона щодо практичної реалізації ідей безпосередньої участі громадян у великих спільнотах, якими є сучасні демократичні держави. На переконання вченого, урядування має реалізовуватися за «пірамідальною системою з прямою демократією в основі та демократією делегатів на кожному рівні вище основи», а обрані представники мають грати роль посередників між державою та суспільством, при цьому їхня діяльність, має бути під постійним контролем з боку громадськості [93, с.58]. Ще одним важливим механізмом подолання відчуженості громадян від процесу управління є підвищення рівня політичної культури та впровадження демократичної освіти громадян, а також відповідне реформування політичних інститутів у бік їх більшої відкритості, що сприяло б залученню громадян до політики та забезпечило б доступ до інформації.

Існує низка теорій, в яких розглядаються окремі аспекти феномену політичної участі, зокрема походження зазначеного явища, його соціальних витоків та джерел тощо.

Так, представники *теорії модернізації* вбачають генезу політичної участі в процесах трансформації традиційних суспільств. Американський вчений С. Гантінгтон, якого справедливо вважають найбільш авторитетним представником теорії модернізації, визначив низку умов та необхідних трансформаційних змін, які призводять до залучення більш широких верств населення до політичного життя та сприяють збільшенню політичної активності громадян. Однією з таких умов С. Гантінгтон вважає відкриття доступу до процесу прийняття політичних рішень для тих груп населення, які через існуючу раніше жорстку систему цензів перебували поза рамками громадського та політичного життя. Завдяки традиційній депривації зазначені верстви громадян дедалі частіше починають виявляти високий рівень політичної та громадянської активності. Новоутворені в процесі політичної модернізації соціальні верстви, яких не було в рамках традиційних суспільств, характеризуються також високим рівнем політичної свідомості та політичної активності [116, с.94]. Таким чином, модернізація традиційних суспільств у

площині зростання участі громадян у політичному житті об'єднує не лише фактори зовнішнього впливу на громадян, зміни об'єктивних умов та принципи функціонування політичної системи, але й зміни суб'єктивного характеру мотиваційних та мобілізаційних чинників, притаманних акторам політичної участі – індивідуальним громадянам та більш широким верствам населення.

Німецький дослідник Ф. Тьонніс, засновник формально-аналітичної соціологічної школи, висловлював дещо відмінні погляди щодо витоків політичної участі громадян, які згодом були визнані основою *класичної концепції* походження політичної участі. Так, на переконання вченого, про існування певних форм політичної участі можна говорити лише на стадії, коли основним дієвим актором стає держава, а не спільнота. Саме на цьому етапі «національне життя та політика» приходять на зміну сільському життю на базі звичаїв. На думку Ф. Тьонніса, оскільки «звичай переходить... у норму, в закон, то ймовірно досвід участі в ритуалах у традиційних суспільствах передую досвіду участі в політиці» [52, с.48].

Таким чином, як впливає з вищерозглянутих теорій, аналіз феномену політичної участі громадян може бути здійснено з двох основних методологічних позицій, а саме:

- *нормативно-інституційної* – з'ясування значення політичної участі для суспільства у цілому та для громадян, а також нормативно правова фіксація його інституційних ознак у рамках різноманітних політичних систем. Політична участь аналізується як окремий інститут, який знаходиться у тісному взаємозв'язку із статичними структурами політичної системи та наділяється невід'ємними функціями, спрямованими на задоволення відповідних потреб системи;
- *соціологічної або соціокультурної* – з'ясування залежності участі громадян у політиці від наявних економічних відносин, соціальної структури, ідеології і культури дослідженого суспільства. У рамках зазначеного підходу політична участь розглядається як інструмент

відстоювання конфліктних інтересів різноманітних суспільних груп. Політична активність громадян ставиться в залежність від домінантного типу політичної культури у суспільстві.

Дослідження політичної участі протягом довгого часу обмежувалося досвідом країн Західної Європи та США, при цьому використовувався переважно інституційний та структурно-функціональний методи аналізу. Водночас, суспільно-політичні перетворення, які позначили появу сучасних індустріальних суспільств, а також динамічні політичні процеси, які відбувалися в інших країнах світу під час третьої хвилі демократизації, зумовили зростання наукового інтересу до порівняльного аналізу політичної участі. Враховуючи специфіку тогочасних соціально-політичних зрушень, компаративісти, згодом, звернули увагу до неоінституційних та постбіхевіористичних методів дослідження, доповнивши їх історично-порівняльними прийомами, що значно розширило інструментарій компаративного аналізу. Таким чином, *порівняльний (компаративний) метод* став теоретичною базою не лише вищезгаданої теорії модернізації, але й багатьох інших теорій політичної участі.

Компаративний аналіз полягає у порівнянні однотипних політичних явищ або процесів з метою виявлення їх спільних рис або визначення відмінностей. Велику роль у становленні та розвитку порівняльного аналізу політичної участі відіграли західні дослідники Г. Алмонд, А. Лейпхарт, Дж. Сарторі, Н. Смелзер, А. Пршеворські, М. Каазе тощо, а також російські політологи Г. Голосов, М. Ільїн, Т. Мітрохіна, Л. Сморгунов та ін. [51, с.4].

Використання методологічного інструментарію та принципів порівняльного аналізу, на переконання дисертанта, дозволило розкрити сутнісні характеристики участі громадян у політиці у різних умовах, історичних та соціально-культурних контекстах, базуючись на фактичному досвіді багатьох країн, що є особливо важливим, адже а в інструментарії політичної науки відсутній метод експерименту.

Порівняльні дослідження набули ще більшої актуальності й у світлі сучасних соціально-політичних процесів, що відбуваються як у країнах розвинутої демократії – членах ЄС, так і тих, що знаходяться на стадії демократичного транзиту, включно й в Україні, а саме: падіння рівня політичної участі громадян, зростання електорального абсентеїзму та політичної апатії, а також збільшення розриву між громадянами та державою. Порівняльне осмислення зазначених феноменів дозволило західноєвропейським політологам Д. Криссочоу, Е. Моравчику, П. Норріс, Т. Цвайфель сформулювати концепт «демократичного дефіциту», який поряд із зниженням участі громадян у виборах, референдумах, або протестних акціях, охоплює такі комплексні процеси, як зниження народного представництва у системі урядування, послаблення демократичного контролю та політичної ефективності громадян, а також зростання незадоволення громадян функціонуванням політичної системи [182; 184; 134; 180; 215; 216; 185].

Таким чином, порівняльний аналіз, на переконання дисертанта, є базовим методом дослідження політичної участі громадян. За умов належного використання дослідницьких прийомів та інструментів, порівняльний аналіз не лише дозволяє концептуально визначити феномен політичної участі, але й провести його контекстуальний аналіз в залежності від мети дослідження та стратегії порівняння. При цьому, слід підкреслити, що врахування культурного контексту об'єктів наукової розвідки дозволяє уникнути надмірної теоретизації та розмивання наукових концептів у рамках реалізації порівняльних досліджень.

З методологічної точки зору, відправною точкою компаративного дослідження політичної участі, яка передуює етапу визначення її сутнісних характеристик, класифікації або квантифікації, є вироблення концепту зазначеного феномену. Враховуючи той факт, що політична участь є культурно-обумовленим концептом, який у першу чергу є вираженням західного політичного досвіду, вихідною точкою порівняльного аналізу

виступає референтний регіон, який є її оригінальним контекстом генезису та розвитку – європейські країни, переважна більшість з яких є членами ЄС [98, с.69]. У цьому контексті, компаративний аналіз політичної участі громадян України логічно здійснювати шляхом розширення зазначеного концепту, рухаючись від його оригінального контексту. При цьому, цивілізаційна близькість західноєвропейського субрегіону та України дозволяє у ході розширення концепту політичної участі уникнути його надмірного розмивання через втрату або неправильну інтерпретацію фактичних даних. Слід підкреслити, що зазначена помилка є найбільшою вадою компаративних досліджень політичної участі, автори яких відмовляються від урахування культурного контексту конкретного суспільства або, коли здійснюють порівняння у занадто широкому дослідницькому полі та охоплюють невиправдано велику кількість змінних.

Логічна схема порівняльного аналізу вимагає проведення дослідження у рамках певної вибірки форм політичної участі, яка не була б занадто широкою, але водночас зберігала свою репрезентативність. Не принижуючи значення інших форм участі громадян (мешканців) у політиці як на місцевому, так і загальнонаціональному та наднаціональному рівні, на думку дисертанта, репрезентативним для західноєвропейських країн та України здається компаративний аналіз найбільш поширених форм участі - референтного голосування, електоральної та протестної активності. Головними аргументами на користь такої вибірки є:

по-перше: зазначені форми політичної участі прирівнюються переважною більшістю теоретиків до базових універсальних принципів демократії – як представницької, так і прямої, а рівень активності громадян у рамках цих форм вважається основним індикатором демократичності політичної системи;

по-друге: наявність широкої бази емпіричного матеріалу та уніфікованих метричних шкал аналізу політичної активності громадян у рамках запропонованих форм;

по-третє: завдяки періодичності, зокрема виборів, стає можливим також вивчення політичної динаміки не лише через призму географічної, але й часової детермінанти.

Будь-які компаративні дослідження, включно й політичної участі, базуються на таксономічному аналізі елементів вибірки, тобто аналізі «*per genus et differentiam*» (через схожість та відмінність), що дозволяє не лише розкрити концепт, але й розкласти його на логічні елементи. При цьому, репрезентативна вибірка для аналізу формується на основні дотримання принципів максимальної подібності, порівняльності та еквівалентності досліджуваних елементів. Таким чином, спільні особливості досліджуваних елементів у рамках компаративного аналізу можна буде інтерпретувати як константу та надалі не враховувати їх, оскільки причини відмінностей лежать поза ними [51, с.10].

Серед наявних методик компаративного аналізу політичної участі, найбільш продуктивним, на думку дисертанта, є поєднання цільових досліджень («*case-study*»), тобто вивчення аналогічних аспектів політичної участі у схожих країнах з метою теоретизації наявного практичного досвіду та крос-темпоральних порівнянь («*cross-time comparison*») – дослідження динаміки політичної участі громадян в окремих країнах ЄС, Україні, а також субрегіону у цілому через призму часової детермінанти. У такий спосіб вдається виявити не лише особливості політичної участі громадян у різних країнах, але й дослідити динаміку політичної активності у межах окремої країни, або регіону в цілому. Результати крос-темпоральних порівнянь набувають особливого значення, зокрема, у світлі ідентифікації наявних трендів політичного розвитку як у традиційних демократіях, так й у країнах, які знаходяться на стадії демократичного транзиту. Зміна рівня політичної активності громадян у часі може стати одним з важливих індикаторів стабільності/нестабільності політичної системи, її відкритості/закритості, а також важливих соціально-економічних зрушень.

Згадані методологічні принципи компаративного аналізу, а саме дослідження концепту у рамках оригінального культурного контексту та його розширення лише у межах зазначеного контексту, перетворюють регіональні порівняння («regional» або «area study») в основний інструмент дослідження політичної участі. Обираючи зазначений інструмент, дослідники використовують для порівняння емпіричні дані країн, які схожі за географічними, економічними, політичними, соціальними або культурними ознаками. Цей факт не лише сприяє вирішенню проблеми порівняльності та еквівалентності, але й дозволяє конкретизувати та здійснити глибший аналіз предмету дослідження.

Надзвичайно важливим для поглиблення теоретичного пізнання політичної участі та специфіки окремих її форм є використання тематичних порівнянь («thematic comparison») здобутків західних і вітчизняних науковців, що дозволяє концептуально та комплексно розглянути предмет дослідження, а також вироблення нових авторських підходів щодо визначення центральних категорій аналізу - політична участь, політична ефективність, референдне голосування, електоральна активність, протестна участь, протестний потенціал тощо, а також основних принципів та критеріїв проведення дослідження. Зазначений метод дозволяє також вирішити проблему еквівалентності понять, які використовуються у рамках компаративних досліджень, а також розв'язати проблему термінологічної неадекватності шляхом формування термінологічних комбінацій на базі категоріального апарату існуючих теорій політичної участі західних і вітчизняних науковців.

Наступним етапом після визначення методики здійснення компаративного аналізу виступає процедура квантифікації, яка полягає у:

1. визначенні числових значень досліджуваних позицій;
2. виробленні порядкових метричних шкал з метою розташування цифрових позицій (метричне шкалювання);

3. вимірюванні різниці та інтервалів між позиціями (оцінка інтервальних шкал).

Слід зауважити, що використання статистичних та соціологічних інструментів на етапі квантифікації можуть стати причиною виникнення певних методологічних складнощів, а саме: у контексті визначення оптимальних метричних шкал та, у разі крос-темпоральних досліджень, визначення темпоральних одиниць аналізу. Ще одним важливим аспектом є необхідність обмеження кількості змінних під час компаративного дослідження політичної участі.

Частково зазначені проблеми можуть біти вирішені завдяки існуванню уніфікованої бази статистичних даних щодо політичної участі громадян, яка почала розроблятися, починаючи з 50 рр. ХХ ст. По-друге, циклічність виборчого процесу, а також періодичність проведення соціологічних досліджень як на національному рівні, так і на наднаціональному рівні ЄС, дозволяє визначити темпоральні одиниці аналізу. Щодо обмеження кількості змінних, як вже було зазначено, компаративний аналіз може бути здійснений у рамках тих форм політичної участі, які є найбільш репрезентативними для субрегіону та висловлюють сутність концепту дослідження, а також щодо яких існує достатня емпірична база.

Аналіз політичної участі неможливо здійснити без урахування контексту політичних систем, в рамках яких вона виступає одним з основних структурних елементів, перебуваючи у певних зв'язках з іншими елементами та утворюючи певну цілісність та єдність з ними. Саме цей факт обумовлює використання *системного методу* дослідження. Системний аналіз почав активно розвиватися 50 – 60-х роках ХХ ст. західними політологами Т. Парсонсом, Д. Істоном, К. Дойчем, Г. Алмондом та ін. Системний аналіз полягає у визначенні ролі та місця політичної участі у демократичних системах. Він також дозволяє з'ясувати рівень та характер впливу змінних та статичних елементів політичної системи на рівень політичної активності та ефективності громадян. Застосування системного методу дає можливість

позиціонувати феномен політичної участі у порівнянні із схожими за сутністю феноменами політичної активності, політичної діяльності, громадянської активності, громадської участі, політичної поведінки.

Дослідження політичної участі було б неповним без аналізу її функцій та, в залежності від цього, з'ясування механізму взаємодії з іншими елементами політичної системи. Одним з основних засобів аналізу системи, який визначає, що елементи системи виконують певні функції усередині неї чи в інтересах структурних елементів більш високого порядку, виступає *структурно-функціональний метод*. Він виступає також одним з головних принципів системного аналізу. Так, політична участь вважається структурним елементом політичної системи. Вона виконує певні специфічні функції, спрямовані на забезпечення нормального функціонування зазначеної системи. Структурно-функціональний метод не враховує соціокультурні чинники, і зосереджується лише на логіці функціонального розподілу у рамках системи.

Використання *функціонального методу аналізу*, який вимагає вивчення залежностей між політичними явищами, дозволяє визначити мотиви політичної участі громадян, окреслити зв'язки між інституційними, соціокультурними, економічними, індивідуально-психологічними чинниками та рівнем політичної активності. Зазначений метод передбачає абстрагування від етичної оцінки політичних феноменів та базується на позитивістській орієнтації дослідника. Саме завдяки функціональному підходу стає можливим виокремлення ролі інституційного дизайну політичної системи та типу політичної культури для забезпечення активного залучення громадян до політичного процесу.

Застосування *інституційного методу* дозволяє здійснити аналіз політичної участі у відриві від статичних структур політичної системи, виробити концепцію інституційної оптимізації політичної системи з метою забезпечення належних умов для участі громадян у політичних процесах. Але, починаючи з 70 рр. XX ст., у рамках дослідження політичної участі

розпочалося активне використання нової теоретико-методологічної орієнтації – *неоінституціоналізму*. Запропонований американськими політологами Д. Марчем і Д. Олсеном, метод передбачає аналіз політичної участі з точки зору взаємодії формальних та неформальних норм та принципів, що формують складну систему організаційних відносин. Особлива увага приділяється соціокультурним чинникам, символам та стереотипам, які впливають на політичну активність громадян.

Дослідження політичної участі передбачає також використання *історичного методу*. Він надає змогу з'ясувати генезу феномена «політична участь», відстежити еволюцію змісту та функцій у різних теоріях, визначити вплив ситуативно-обумовлених чинників на специфіку прояву політичної участі та рівень активності громадян у роботах вітчизняних і західних дослідників.

У рамках дослідження політичної участі використовуються також спеціальні методи – контент-аналізу, статистичний, метод системного моделювання та прогнозування.

Використання *методу контент-аналізу* обумовлено відсутністю статистичних баз даних щодо окремих форм політичної участі, таких як протестна участь. Визначення протестної активності громадян стає можливим переважно на основі обробки медіа інформації щодо кількості протестантів та характеру політичної акції. Важливим напрямом дослідження політичної участі є її з'ясування її законодавчого закріплення на національному та міжнародному рівні. Тому, аналіз законодавчих та нормативно-правових актів, зокрема, міжнародних пактів ООН, нормативних документів ЄС, Конституції України і Законів України, актів європейських та українських офіційних чинників уможлиблюється саме завдяки контент-аналізу.

Статистичний метод є основним допоміжним методом компаративного дослідження. Він полягає в аналізі результатів голосування виборців під час виборів, референдумів, плебісцитів, а також даних

соціологічних опитувань. На базі зазначених результатів стає можливим розробка метричних шкал оцінки політичної активності громадян, а також визначення її динаміки.

Використання інструменту моделювання політичних процесів розпочалося на початку ХХ ст. Теоретична модель дає можливість одержувати нову інформацію про об'єкт дослідження, перевірити гіпотези, скласти прогнози, пояснити чи описати соціально-політичні явища і процеси. У контексті дослідження політичної участі *метод системного моделювання та прогнозування* надає можливість окреслити перспективи оптимізації політичного процесу шляхом забезпечення активної та ефективної політичної участі громадян.

Отже, використання комплексної методології аналізу політичної участі дає можливість дослідити виникнення, розвиток, інституалізацію, системну трансформацію основних форм участі громадян у рамках політичного процесу, ідентифікувати політичну участь як інститут політичної системи, що забезпечує не лише її динамічне функціонування, але й стабільність. Порівняльні дослідження дозволяють використання як загальнонаукових методів дослідження, так і спеціальних інструментів аналізу – статистичного, системного моделювання та прогнозування.

Висновки до I розділу

Вищезазначене дає змогу дійти таких висновків:

1. Науковий інтерес до проблеми «політичної участі» почав розвиватися з середини 1950-х років ХХ ст. в США та Західній Європі, в епоху затвердження індустріальних суспільств та ліберально-демократичних політичних режимів. Саме у цей період «політична участь» визнається науковим терміном та ключовою категорією теорії демократії та модернізації. Цілеспрямовані компаративні дослідження політичної участі розпочалися у середині 60 рр. в США та охоплювали сукупність вторинних даних щодо участі громадян у виборах, які згодом були

доповнені результатами соціологічних досліджень щодо інших форм участі громадян у політиці.

2. Під політичною участю слід розуміти цілеспрямовані дії громадян та їх об'єднань, через які вони впливають або намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень, формування владних інститутів, функціонування політичної системи через призму відстоювання (висловлення) власних інтересів або реагування на дії суб'єктів політичних відносин. Традиційно до функцій політичної участі у рамках ліберально-демократичних режимів відносяться артикуляція, агрегація та представництво різноманітних інтересів громадян, контроль за інститутами влади, соціальна інтеграція та політична соціалізація населення, легітимація політичної системи тощо.
3. Попри чисельні наукові розробки, підходи науковців до визначення сутності та ролі політичної участі залишаються відмінними. Узагальнення існуючих теоретичних підходів щодо дослідження політичної участі дозволяє стверджувати, що найбільш детальної розробки вона набула у рамках новітніх теорій демократії. Найбільш впливові підходи щодо аналізу політичної участі викладені у рамках трьох концепцій: теорії «демократичного методу» І. Шумпетера або елітарній теорії демократії, плюралістичній теорії Р. Даля та партисипаторній теорії демократії, або демократії участі. Інтеграція зазначених теорій чи певних їхніх напрямків дозволяє говорити про перспективи створення цілісної теорії політичної участі.

РОЗДІЛ II

ОСНОВНІ ФОРМИ УЧАСТІ ГРОМАДЯН У НАЦІОНАЛЬНИХ ТА НАДНАЦІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ (КРАЇНИ ЄС-УКРАЇНА: КОМПАРАТИВНИЙ ВИМІР)

2.1 Сутнісні характеристики та типологія форм політичної участі

Обрання громадянами окремої форми політичної участі або комплексної моделі політичної поведінки здійснюється під впливом чисельних факторів, об'єктивних та суб'єктивних умов, які й визначають її сутність та спрямування. Саме тому, дисертант акцентує увагу на визначальній ролі теоретичного дослідження чинників, мотивів та функцій політичної участі.

Важливим фактором визначення сутнісних характеристик політичної участі є аналіз її ролі та місця у рамках соціально-політичної системи. Традиційно до функцій політичної участі відноситься артикуляція, агрегація та представництво різноманітних інтересів громадян, контроль за інститутами влади, соціальна інтеграція та політична соціалізація населення, легітимація політичної системи тощо. Слід підкреслити, що сучасні теоретичні підходи щодо аналізу її функцій у рамках політичного процесу та ролі у суспільстві є досить неоднозначними, тому дисертант пропонує їх типологізувати в рамках двох підходів, а саме:

- *конструктивного підходу* - включає теорії, які наголошують на важливості конструктивного впливу політичної участі на суспільно-політичний розвиток. Зазначений підхід набув теоретичного обґрунтування у рамках структурного функціоналізму та теорії конфлікту;

- *скептичного підходу* – включає критичні концепції, які не вбачають жодної функціональної ролі участі громадян у політичному процесі та наголошують на її бутафорному характері.

Так, представник структурно-функціонального підходу Т. Парсонс зазначає, що політика є однією з чотирьох підсистем соціальної системи. Головною функцією політики є цілеспрямованість суспільства, а політична

участь «спонукає громадян працювати заради цієї мети», а також є одним з головних елементів зазначеної підсистеми [81, с.24]. Водночас, Т. Парсонс зазначає, що «у сучасних державах, пряма та рівноправна участь всіх громадян в управлінні є неможливою, тому й набули розвитку представницькі інститути влади» [81, с.122].

Інший представник структурно-функціонального підходу С. Ліпсет наголошує, що завдяки політичній участі «забезпечується демократія, яка пов'язана із наданням максимально широкого доступу до процесу прийняття рішень для різноманітних груп населення» [52, с.50].

Слід зазначити, що згідно із структурно-функціональним підходом, політична участь вважається одним з механізмів підтримки стабільності суспільства та головним елементом його політичної підсистеми, за допомогою якого нейтралізується відчуженість широких верств громадян від процесу прийняття політичних рішень. Саме за допомогою участі громадян у політиці забезпечується функціонування демократії.

Представники теорії конфлікту розглядають політичну участь як джерело розвитку суспільства, адже вона є інституціалізованим проявом прихованого суперництва та боротьби у суспільстві. Саме завдяки залученню громадян до участі у політиці суспільство уникає деструктивних конфліктів. Згідно з теорією конфлікту, головною функцією політичної участі є збереження соціальної структури та забезпечення розвитку суспільств, адже політична участь - це насамперед контрольовані конструктивні політичні конфлікти.

Р. Дарендорф, зокрема зазначає, що «політична участь за умов демократії - це впорядковані форми дискусій між класами», а демократія - це «управління через конфлікти» [39, с.143].

До скептичного підходу відносяться теорії, які критично аналізують роль та місце політичної участі у суспільстві. До них відносяться інтеграційна концепція П. Сорокіна, неомарксизм, лівий радикалізм, які вбачають у політичній участі ефемерний та бутафорний феномен, який не має жодного реального впливу на політику та правлячу еліту. Так, Г. Маркузе стверджує,

що справжня «роль політичної участі — створювати видимість демократії та влади більшості» [69, с. 155]. На його думку, громадяни, які усвідомлюють декларативний дух демократії та театральний характер політичної участі, все частіше проявляють політичну пасивність та апатію.

Т. Адорно вбачає причини такої апатії та абсентеїзму у відсутності інтересу громадян до політики, адже політика для пересічного громадянина більш нудне заняття ніж дозвілля, що зумовлює нерозвиненість політичної компетентності [52, с. 51].

Й. Шумпетер вважає, що воля народу, яка виражається у рамках політичної участі є продуктом, а не рушійною силою політичного процесу, адже вона сформована політиками: «факт залишається фактом - люди не ставлять і не розв'язують жодних питань, а навпаки, питання, що вирішують їх долі, зазвичай ставлять і розв'язують інші» [125, с. 329]. Однією з причин зазначеного феномену дисертант вважає існування системи масової політичної комунікації, в рамках якої пересічним громадянам мало що відомо про реальний процес ухвалення політичних рішень, розподіл влади, повноважень та відповідальності. Найчастіше «політичний порядок денний» формує саме політична еліта, шляхом спрямування у потрібне русло соціально-політичної діяльності громадян та формування позитивного суспільного ставлення до певних проблем через інструменти мас-медіа.

Аналізуючи сутнісні характеристики політичної участі громадян дисертант пропонує акцентувати увагу на чинниках, які визначають інтенсивність участі та окремі форми її прояву. Так, під *чинниками* політичної участі слід розуміти сукупність факторів, які визначають її форми та специфічні характеристики, спрямовують її у відповідне русло, визначаючи модель політичної поведінки громадян.

Спроба найбільш узагальненої типологізації чинників політичної участі дозволяє стверджувати, що на політичну участь впливає специфіка соціально-політичного розвитку країни, а також особливості політичної культури. При цьому, слід зауважити, що зазначені загальні чинники

визначають не тільки рівень активності громадян, але й функціональне значення та змістове наповнення тієї чи іншої форми політичної участі у різних країнах. Так, існує велика відмінність між моделями політичної поведінки та формами політичної участі громадян у країнах розвинутої демократії та посткомуністичних країнах. В останніх, зокрема, переважна більшість протестних форм політичної участі мають неконвенційний характер, переважає участь у виборах, інші форми участі у політиці не є розповсюдженими.

З точки зору дисертанта варто виокремлювати наступні групи чинників політичної участі, а саме:

- інституційні;
- соціально-економічні;
- соціально-культурні.

Кожна група перерахованих чинників акцентує увагу на одному з аспектів політичної участі та окремих факторів, що впливають на неї. Слід підкреслити необхідність застосування комплексного підходу щодо подальшого аналізу ролі чинників у рамках реалізації тієї чи іншої форми політичної участі громадян.

Інституційні чинники:

Аналіз *інституційних чинників* політичної участі ґрунтується на гіпотезі, що політична участь громадян уможлиблюється саме завдяки інститутам політичної системи та закріпленим процедурам, основною функцією яких є артикуляція інтересів громадян та їх політичне представництво, а також залучення громадян до політичного процесу. Найбільшого розвитку зазначений підхід отримав у рамках структурно-функціонального та інституційного підходів аналізу політичної системи.

Базовий структурний компонент політичної системи – інституційна модель априорі визначає рівень залучення громадян до політики. У цьому контексті, важливими є наявність «конвенційних каналів» участі у політичному житті для широких верств населення, які й визначають рівень

відкритості та демократичності політичної системи. Адже, залучення громадян до політичного процесу на основі пануючих принципів та норм визначається російським політологом А. Соловйовим як одна з найважливіших функцій політичної системи [106, с.215].

Деякі дослідники визначають як чинник політичної участі показники членства громадян у суспільно-політичних організаціях [13, с.112], а також інституційну структурованість громадянського суспільства.

Представник структурно-функціонального підходу Г. Алмонд, зокрема, зазначає, що слабка, закрита політична система завжди характеризується нерозвиненістю або відсутністю «політичних інститутів, які б забезпечували соціалізацію громадян та комунікацію між суспільством і владою» через залучення громадян до політичного процесу [13, с.211]. Вчений також наголошує, що кожний громадянин відіграє певну «роль у політичному житті - виконує відповідну політичну діяльність, яка є свідченням того, що індивідуум може бути виборцем, активістом партії, членом парламенту тощо» [2, с.97].

Щодо феномену формування нових механізмів та процедур участі громадян у політиці, А. Гідденс запропонував аналізувати його скрізь призму поєднання процесу «структурації», або відтворення суб'єктами політичної участі існуючих норм та правил, а також безпосередньої «інституціоналізації» - закріплення нових індивідуальних та групових практик, які не виходять за традиційні нормативні рамки [29].

На думку дисертанта, певним недоліком структурно-функціонального та інституційного підходів є концентрація уваги дослідників на існуючих системах та інститутах, а не на суб'єктах політичної участі, які, за оцінками прихильників зазначених підходів, лише виконують певні ролеві функції у рамках політичної системи. Громадяни не розглядаються як самостійні актори, які керуються певними інтересами.

Соціально-економічні чинники:

Американські дослідники С. Верба та Н. Най стали засновниками класичної соціально-економічної моделі політичної участі та вперше заявили про те, що визначальним чинником політичної участі є *соціально-економічний статус громадян*. На основі емпіричних даних США вчені дійшли висновку, що більш високий рівень активності демонструють громадяни, які представляють високостатусні групи населення. Високий рівень доходів та престижна високооплачувана робота, відповідний рівень освіти надають необхідні для впливу на процес вироблення та прийняття політичних рішень ресурси – час та гроші. Зазначені громадяни краще поінформовані про вплив політики на їх життя та знають, що слід робити, для того щоб вплинути на дії уряду [13, с.123].

Згодом перелік статусних показників, які мають вплив на характер та форми політичної участі, було розширено. Так, до соціальних чинників політичної участі додалися освіта, вік, стать, етнічна та конфесійна приналежність, місце проживання тощо. Було розпочато аналіз характеру та ступеню впливу зазначених чинників в залежності від національної специфіки кожної з країн.

Російська дослідниця О. Мелешкіна, зокрема, цитує результати досліджень, які були проведені у країнах Західної Європи та США та які засвідчили, що більш активно в політиці беруть участь чоловіки, які належать до середньостатусних і високостатусних соціальних груп. Відносно пасивну поведінку демонструють люди похилого віку, жінки, громадяни з низьким рівнем доходів. Конформізм є властивим представникам старших вікових категорій, реформізм - чоловікам, особам середнього віку, з високим рівнем доходів, активна політична поведінка переважає серед чоловіків, молоді та осіб з високим рівнем доходів. Щодо неконвенційних протестних форм політичної участі, вони більш властиві молоді (чоловікам і жінкам однаковою мірою) та громадянами з низьким рівнем доходів, у яких спостерігається високий рівень депривації - суб'єктивне відчуття невдоволення своїм статусом [86, с.162].

Більшість соціологічних досліджень демонструє, що «політична участь найтісніше та найбільше корелюється з рівнем освіти у будь-якому суспільстві» [52, с.57]. Науковці виявили пряму залежність між рівнем освіти та інтересом громадян до політики. Так в Україні, серед громадян з вищою освітою дуже цікавиться політикою кожний п'ятий, а серед громадян з повною загальною середньою освітою лише кожний десятий проявляє інтерес до політики [13,124].

Деякі дослідники визначають географічний фактор як детермінанту електоральної поведінки громадян. Місце проживання та тип поселення громадян мають значний вплив на характер політичної участі, зокрема що стосується висловлення підтримки окремим політичним партіям або переважаючим формам участі громадян у політиці – у цьому контексті відслідковується різниця між преференціями сільського та міського населення. Зазначений феномен став об'єктом дослідження «електоральної географії».

В кінці ХХ ст. завдяки розвитку комп'ютерних технологій, які дозволили обробляти та систематизувати велику кількість статистичних даних, а також в результаті значних соціальних трансформацій, які зменшили роль великих соціальних груп та класів у рамках аналізу політичної участі, відбулись певні зміни й щодо визначення впливу соціально-економічних чинників на політичну поведінку громадян.

Так, у сфері соціологічних досліджень відбулася «стратифікаційна революція», суть якої полягав у відмові від аналізу поведінки великих соціальних груп - класових, расових, конфесіональних тощо. До наукового інструментарію дослідників було включено поняття «кластер» - дрібні соціальні групи, які поєднують одночасно вікові, етнічні, конфесіональні, поселенські, психологічні та інші характеристики індивідів [13, с.122]. Новий підхід дозволив не обмежувати поле дослідження зосередженням лише на окремих соціально-економічних чинниках та їх вплив на політичну поведінку громадян, а надав можливість розглядати зазначене питання більш

комплексно скрізь призму взаємодії чисельних факторів, у тому числі й індивідуально-психологічних.

Соціально-культурні чинники:

Серед групи соціально-культурних чинників, на думку дисертанта, найбільш важливим є притаманний громадянам тип політичної культури - сукупність індивідуальних позицій та уявлень громадян, які мотивують їх політичні дії та надають їм певного спрямування та сенсу. Адже демократія це не лише сума певних інститутів, процедур та норм – це насамперед існування у членів суспільства чіткого усвідомлення своєї ролі активних політичних акторів, здатних відстоювати свої інтереси та впливати на процес прийняття політичних рішень.

Щодо ролі політичної культури та впливу на характер та форми участі громадян у політиці, американські учені Г. Алмонд та С. Верба, у рамках свого дослідження «Громадянська культура», відокремили її функції та ідентифікували основні типи, які впливають на формування певного рівня та основних форми політичної активності громадян.

Так, на базі аналізу та співвідношення основних компонентів та специфіки діяльності політичних систем Італії, США, Англії, Мексики та Німеччини, вчені відокремили три основні типи політичної культури:

- парафіяльна культура, у рамках якої не відбувається конкретизації політичних ролей громадян та їх політичної орієнтації. Інтерес громадян до політики відсутній.
- підданська культура – відношення громадян до політичної системи в цілому є пасивним, дуже низький рівень індивідуальної активності громадян, але визначною залишається їх орієнтація на політичні інститути;
- партисипаторна культура - члени суспільства чітко усвідомлюють свою роль у рамках політичної системи, проявляють високий рівень політичної зацікавленості, компетентності та активності [2, с.105].

Водночас, слід зазначити, що Г. Алмонд та С. Верба стверджують, що у реальному житті перераховані типи політичної культури не існують відокремлено, а постійно взаємодіють та створюють синтетичні форми, у рамках яких певні компоненти набувають статусу домінанти.

Громадянська культура є оптимальним типом політичної культури, який є необхідним для функціонування ефективного та демократичного управління. Вона є синтезом усіх трьох базових типів політичної культури та одним з різновидів демократичної культури. Саме громадянська культура та ефективна політична участь, як невід'ємна складова демократичної політичної культури, за заявою Г. Алмонда та С. Верби, «у найбільшій мірі співвідносяться із стабільною демократичною системою» [2, с.102].

Теоретичні дослідження політичної культури були продовжені Л. Пайєм, В. Розенбаумом, Р. Роузом, Р. Далтоном, Д. Каванах, німецьким теоретиком К. фон Бойме, французькими політологами М. Дюверже та Р. Ж. Шварценбергом.

Щодо особливостей політичної культури постіндустріальних суспільств, відомий дослідник А. Інкельс зазначає, що певні зміни ціннісних орієнтацій, рівня зацікавленості громадян політикою та розширення доступу до інформації стали базою для появи «синдрому сучасної громадської участі». Так, сучасна політична культура характеризується тим, що традиційні авторитети (релігійні, сімейні, етнічні тощо) замінюються єдиним загальнонаціональним політичним авторитетом. Громадяни виявляють високу зацікавленість до політики та соціально-політичних подій, вимагаючи при цьому ширшого доступу до інформації відносно політичних процесів [13, с.113]. Сучасній політичній культурі притаманні постмодернізм, індивідуалізм, заміна клієнтелістських відносин між громадянами та партіями або державою прямою участю у прийнятті політичних рішень. Переважає ігнорування традиційних форм опосередкованої участі.

Емпіричні дані демонструють, що молодь, особи з високим рівнем освіти та доходів, представники творчих професій тобто громадяни, які

активно сприймають та є носіями постмодерністських цінностей, є носіями нового типу політичної культури [48].

Традиційно *політичні цінності* громадян розглядаються як складова частина політичної культури та є важливим чинником політичної участі. Згідно з даними соціологічних досліджень, якщо у громадян переважають «постматеріальні цінності», вони більш схильні до неконвенційної політичної участі. Причина такої залежності полягає у тому, що носії постматеріальних цінностей не зацікавлені у збереженні існуючого порядку та стабільності, а очікують на зміни та інновації [86, с.162].

Ще одним важливим чинником політичної участі є *політична ефективність* - суб'єктивна впевненість громадян в ефективності своєї участі у політиці та відчуття здатності впливати на процес прийняття політичних рішень [86, с.111]. За умов низьких показників політичної ефективності громадяни демонструють або пасивну політичну поведінку, політичний абсентеїзм, або відбувається зростання рівня протестного потенціалу суспільства та неконвенційної участі.

Український дослідник Е. Ключенко зазначає, що рівень політичної ефективності залежить від рівня демократичності та стабільності політичної системи. Так, «для стабільних суспільств характерним є оптимістичне ставлення пересічних членів до участі в політиці, тоді як у нестабільному суспільстві, поширюється крайній скепсис щодо власної здатності «конвенційно» впливати на політичні рішення, які торкаються безпосередніх інтересів населення» [52, с.56].

Дисертант пропонує розглядати *політичну компетентність громадян* як впливовий чинник політичної участі. Французький соціолог П. Бурд'є визначив політичну компетентність як «здатність громадян визнавати політичні питання саме як політичні... даючи на них політичну відповідь і виходячи із суто політичних принципів» [17, с. 103].

Політична компетентність безпосередньо залежить від іншого чинника - рівня освіти громадян, та визначає їх рольовий статус у рамках політичного

процесу. В залежності від рівня політичної компетентності громадянин відчуває здатність висловлювати свою власну позицію відносно важливих соціально-політичних питань та впливати на процес прийняття політичних рішень.

Іншими важливими чинниками політичної участі є *рівень політичної відповідальності* громадян, тобто розуміння визначної ролі та функції політичної участі у рамках ефективного функціонування демократичної політичної системи та *рівень довіри* громадян до інститутів державного, місцевого управління, політичних лідерів та партій. Зазначені чинники мають прямий пропорційний вплив на рівень політичної активності громадян.

Водночас, слід підкреслити, що незважаючи на важливість «*політичних настанов*» як чинників політичної участі, наразі не доведена пряма залежність між політичними настановами та рівнем політичної активності. Головною причиною слід вважати обмеження спектру форм політичної участі громадян існуючими суспільними та політичними відносинами та правилами, інституційними рамками, а також домінування конформістського типу політичної поведінки. Так, під впливом ситуаційних факторів, навіть в умовах негативного відношення до певних форм політичної участі, громадяни обирають їх в залежності від своїх рольових функцій або суспільно-групових очікувань.

Серед інших сутнісних характеристик політичної участі її мотиви відіграють визначну роль, адже саме вони визначають причину чому громадяни беруть участь у політиці.

Мотиви політичної участі - це сукупність зовнішніх або індивідуально-психологічних факторів, найчастіше пов'язаних із задоволенням потреб громадян, що спонукають їх до політичної діяльності та наділяють її певним значенням та спрямованістю.

До мотивів політичної участі можна віднести потреби, інтереси, емоції, ідеали тощо, які можна виокремити у рамках наступних груп, а саме:

- політичні мотиви – базуються на нормативних принципах та ідеалах, які притаманні «взірцевому громадянину» (*homo politicus*). Так, «взірцеві громадяни», завдяки високому рівню політичної свідомості, будучи носіями демократичної політичної культури та визнаючи важливість громадянського обов'язку участі у політиці, виявляють «глибоку прихильність до норм активного громадянства, як і впевненість в тому, що вони можуть бути впливовими громадянами» [2, с.99].

- раціонально-егоїстичні мотиви – згідно з якими політична участь громадян обумовлюється виключно бажанням «досягнення власного інтересу (*self-interest, benefit*) або відчуття контактів з іншими людьми» [52, с.58]. Зазначені мотиви можуть бути охарактеризовані також як інструментальні, адже участь у політичному процесі використовується громадянами як механізм соціальної мобільності, підвищення свого рівня доходів, задоволення егоїстичних потреб у владі тощо.

Найбільш ґрунтовного аналізу *раціонально-егоїстичні мотиви* отримали у рамках «теорії раціонального вибору», згідно з якою громадяни беруть участь у політиці керуючись лише власною вигодою та бажанням досягти своєї мети, яка є відображенням їх егоїстичних інтересів. Таким чином, будь-які політичні дії громадян є результатом раціонально-мотивованого, усвідомленого вибору, який гарантуватиме найбільшу вигоду. При цьому отримана вигода має бути значно більшою за ресурси, які були витрачені під час участі.

Але зазначена теорія, у її класичному вигляді, не здатна відповісти на питання відносно мотивів емоційних або ірраціональних політичних дій громадян, які не переслідують реалізацію індивідуальних інтересів. Іншою дилемою є мотиви колективних дій, коли існує певне розмежування між інтересом кожного окремого члена та групи у цілому, але, попре це, громадяни все ж таки беруть участь в колективних діях [32, с.59].

Саме тому, російська дослідниця О. Мелешкіна пропонує доповнити зазначені в рамках «теорії раціонального вибору» вигоди, або «позитивні

результати від політичної участі», ще двома категоріями:

1. «розвиваючими» або «освітніми» результатами, завдяки яким політичні актори під час участі у політиці отримують доступ до нових цінностей, навичок та знань. «Громадяни починають розуміти, як працює політична система, здобувають навички, які дозволяють їм впливати на процес прийняття політичних рішень, взаємодіяти з іншими політичними акторами».

3. експресивні результати – завдяки яким відбувається «політична ідентифікація з певною соціально-політичною групою, інститутом, системою», що дозволяє задовольняти потреби громадян у соціальних контактах [86, с.166].

Окремої уваги слід приділити також типології мотивів політичної участі

Д. Маклелланда і Дж. Аткинса, які виділили три групи мотивів:

- мотив влади та/або мотив контролю;
- мотив досягнення (мети, успіху, уникнення поразки та ін.);
- мотив афіліації (налагодження дружніх стосунків з іншими) [13, с.129].

Мотив влади та/або мотив контролю над людьми та ситуацією базується на притаманній особі потребі домінувати над іншими або протистояти домінуванню над собою. Бажання контролювати власне життя спонукає громадян забезпечувати прогнозований розвиток навколишніх подій шляхом включення як активні актори до політичного процесу. Так, емпіричні дані свідчать, що «незадоволення потреби особистості у контролі, об'єктом якого можуть бути політичні події, інститути, власна поведінка, може посилювати тривогу, а довготривала участь у політиці без задоволення цієї потреби, може призвести до фрустрації особистості і призвести до відчуження від політики, до екстремізму і насильства» [42].

Мотив досягнення полягає у потребі досягнення визначеної мети. Прагнення до влади та активна політична участь набувають статусу інструменту досягнення успіху та уникнення невдач громадян.

Мотив афіліації ґрунтується на соціальній потребі особистості бути членом певної групи та уникнути ізоляціонізму. Зазначений мотив детермінує членство у політичних партіях, «які не лише захищають її інтереси, але й дають відчуття єдності» з «подібними собі» або з тими, хто може чимось бути корисним [42].

Як альтернативну схему узагальненого аналізу мотивів політичної участі, дисертант пропонує розглядати екстраполяцію у політичну площину потреб громадян, які, у такий спосіб набувають статусу політичних потреб та мотивів політичних дій. Будь-яка індивідуальна потреба може набути статусу політичної та розглядатися як мотив політичної участі за наступних умов:

- набуття масового характеру - зазначена потреба має бути усвідомлена «критичною масою» громадян як нагальна необхідність;
- усвідомлення громадянами можливості задоволення своїх потреб за допомогою інструментальних механізмів політичної системи – наявні масові політичні потреби екстраполюються у політичну площину та перетворюються в усвідомлені політичні мотиви.

Такий підхід, на думку дисертанта, доповнить наведені класифікації більш повним розумінням мотивів політичної участі та дозволить не обмежувати поле подальших досліджень. Адже, усі перераховані мотиви тісно взаємопов'язані один з одним та не діють відокремлено, доповнюючи один одного, отримуючи іноді статус домінанти.

Різні мотиви спонукають громадян до різних форм участі у політиці. Так, компаративний аналіз участі громадян у різних країнах дозволив ідентифікувати основні, найбільш розповсюджені форми політичної участі, кількість яких, за визначенням різних дослідників, варіює від чотирьох до дванадцяти.

Що стосується історії законодавчого закріплення права на участь у політиці та впливу на суспільне життя, вперше це невід'ємне право та його основні принципи були зафіксовані у французькій Конституції 1946 р. та згодом у рамках італійського Основного закону, прийнятого у 1947 р. Першим

прикладом законодавчого закріплення права на участь у політиці у міжнародній практиці стала Всесвітня декларація прав людини ООН 1948 року. Таке право було також формалізоване та детально розроблене у рамках інших міжнародних документів ООН, зокрема у Міжнародній конвенції щодо ліквідації всіх форм расової дискримінації (Резолюція 1763 А (XVIII) Генеральної асамблеї ООН від 21 грудня 1965 р.), у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (Резолюція 22000 (XXI) Генеральної асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р.). Наразі, у рамках конституцій майже всіх країн закріплено право громадян та/або мешканців брати участь у політиці. Зазначене право підкріплене також спеціалізованими законодавчими актами щодо певних окремих форм політичної участі, такі як: участь у референдумі, виборах, місцеві ініціативи та участь у місцевому самоврядуванні, громадські звернення, законодавчі ініціативи тощо. Це надає можливість правового врегулювання питання участі громадян/мешканців у політиці рамках різноманітних форм як на місцевому рівні, так і на національному.

Вперше американські політологи С. Верба та Л. Пай запропонували як базові наступні форми політичної участі, а саме:

- пасивні форми політичної поведінки громадян;
- участь громадян переважно у виборах до представницьких органів влади або у вирішенні місцевих проблем;
- політичні дії активних учасників передвиборних кампаній;
- діяльність політичних активістів, які поширюють свою активність на всю сферу політики;
- професійні дії політиків [106, с.121].

Слід при цьому зазначити, що відокремлення зазначених форм методологічно мотивовано та не заперечує існування тісного взаємозв'язку та компліментарності між ними.

Внесок іншого американського політичного дослідника Л. Мілберта полягає у його спробі систематизувати основні форми політичної участі

громадян, що надало можливість включити до базових форм більш широкий спектр варіантів політичної поведінки громадян. Так, вчений виділяє:

- «активні» форми участі (управління державними та партійними органами, діяльність кандидатів у представницьких органах влади, організація передвиборних кампаній тощо);
- «проміжні» (участь у політичних зборах, підтримка партій грошовими пожертвуваннями, контакти з офіційними особами та політичними лідерами);
- «спостережливі» (носіння на демонстраціях транспарантів);
- «апатичне» відношення громадян до політики [86, с.146].

У 1988 році, американський дослідник Д. Уелінгер запропонував розрізняти наступні основні форми участі громадян у політиці, а саме:

- участь у виборах;
- участь у розв'язанні специфічної проблеми (наприклад, участь у громадській ініціативі, підписання петиції, зборах підписів);
- участь у партійній діяльності та/або членство у партії;
- акції громадянської непокори;
- політично мотивовані насильницькі дії [93, с.24].

Новизна підходу Д. Уелінгера полягала у тому, що вперше ноконвенційні форми участі громадян, які іноді підпадали під категорію «незаконних дій», були враховані дослідником та були визнані як можливі стратегії політичної поведінки громадян.

Домінантною в американській політичній науці залишається точка зору С. Верби та Н. Ная, які запропонували як базові 12 форм «конвенційної політичної участі громадян», а саме:

- 1) регулярна участь у голосуванні на президентських виборах;
- 2) постійна участь у місцевих виборах;
- 3) активна участь у діяльності однієї організації, яка опікається проблемами спільноти;
- 4) активна діяльність у розв'язанні деяких проблем спільноти;

- 5) спроби переконати інших у доцільності участі у голосуванні;
- 6) активна робота на користь тих чи тих партій або кандидатів на виборах;
- 7) контактування із представниками місцевого керівництва з приводу конкретної проблеми;
- 8) присутність принаймні на одних політичних зборах або з'їзді за останні три роки;
- 9) контактування із представником керівництва штату або країни з приводу конкретного питання;
- 10) участь у створенні групи або організації для розв'язання певних проблем місцевого значення;
- 11) грошова підтримка партії чи кандидата під час виборчої кампанії;
- 12) членство у політичному клубі чи організації [52, с.56].

Разом з тим, враховуючи велике розмаїття форм залучення громадян до політики, існуючу складність крос-секційного дослідження зазначеного феномену з причин його прямої залежності від культурно-цивілізаційних та інституційних особливостей політичних систем, а також враховуючи відмінності у підходах науковців щодо дослідження політичної участі, дисертант пропонує продовжити аналіз основних форми політичної участі на базі існуючих систем її типологізації. Безперечною перевагою такого підходу є можливість операціоналізації феномену «політичної участі» та врахування навіть специфічних варіантів його прояву.

Серед найпоширеніших критеріїв типологізації політичної участі громадян слід визначити: *рівень її інституціоналізації, кількість учасників* (екстенсивний фактор), *рівень залучення громадян та їх активності* (інтенсивний фактор), *конвенційності* (участь у рамках існуючих норм та традицій) *або неконвенційності* (порушення існуючих правил та норм, політично мотивовані незаконні дії) тощо.

Найбільш загальна типологія політичної участі базується на визначенні суб'єктивної ролі індивідуума та розрізняє *автономну участь* – коли

політичні дії громадина мотивовані його самостійними рішеннями, та *мобілізовану участь* – участь громадян у політичному процесі під впливом влади, держави, інших інститутів, які залучають громадян до участі незалежно від їх власного бажання та призводять до підміни власних пріоритетів та інтересів.

Слід підкреслити, що саме автономну політичну участь слід розглядати як інструмент свідомого залучення громадян до політики. Вона найбільше відповідає демократичній сутності зазначеного феномену. Як зазначає російська дослідниця О. Мелешкіна, «за допомогою цієї типології можна дійти висновку щодо здатності суб'єктів політичної участі до раціоналізації політичної дійсності та розробки власної політичної позиції» [86, с.148].

У науковій літературі найпоширенішою є типологія форм політичної участі за рівнем її конвенційності:

1. *конвенційні форми*, які охоплюють: абсентеїзм, пасивне сприйняття інформації щодо політичних подій з медіа, кулуарне обговорення політичних подій та феноменів, участь у голосуванні, політична агітація, участь у мітингах та зібраннях, звернення до владних структур або до їх представників, професійна політична діяльність тощо;

2. *неконвенційні форми*, а саме: підписання петицій, участь у заборонених або спонтанних демонстраціях, участь у бойкотах та стихійних страйках, участь у захопленні будинків державних органів, підприємств, страйки під їх стінами, блокування дорожнього руху, акції громадської непокори та спротиву.

Базуючись на критеріях конвенційності англійський вчений А. Марш запропонував свою класифікацію основних форм політичної участі, а саме:

- *ортодоксальна політична участь* (голосування, лобювання, участь у групах формальних інтересів);
- *неортодоксальна політична участь* (політична непокора, групова громадська непокора, бойкотування, неофіційні страйки);

- *політичні злочини* (незаконні демонстрації, захоплення приміщень, пошкодження власності, насилля, захоплення заручників, революції).

Зростання протестного потенціалу та рівня депривації громадян або груп громадян, на думку А.Марша, є визначальним фактором, який мотивує громадян обирати «неортодоксальні» форми політичної участі та навіть вдаватися до «політичних злочинів».

Як альтернативну підставу для класифікації політичної участі дисертант пропонує використовувати об'єктивні характеристики функціонування політичної системи та суб'єктивне сприйняття політики та власної ролі у рамках політичного процесу суб'єктами політичної участі. Таким чином, опираючись на зазначені підстави, дисертант пропонує розрізняти *«активні» форми політичної участі* (реакції громадян на виклики політичної системи, її інститутів та їхніх представників, які не вимагають активних дій, делегуванням власних повноважень, найчастіше шляхом участі у виборах, участь у діяльності політичних організаціях, протестні дії, які направлені проти існуючої політичної системи, стану речей в суспільстві тощо), а також *«пасивні» форми політичної участі* (абсентеїзм, політична апатія та ін.)

Незважаючи на перераховані класифікації форм політичної участі, громадяни, як правило, не обмежуються однією формою участі у політиці, а активно їх комбінують, завдяки чому можна стверджувати про формування певної моделі політичної поведінки. Конструювання систем політичного позиціонування громадян на базі емпіричних даних, в залежності від кількості обраних форм участі у політичному процесі та домінування якоїсь конкретної форми активно використовується в соціологічній та політичній науці.

На приклад, британські дослідники Г. Пері та Г. Мойзер виділяють три базові категорії громадян:

- «прості виборці»;
- «активні» учасники;
- «інертні» громадяни.

Американська політологічна школа надає перевагу шестивимірній моделі позиціонування громадян в залежності від рівня політичного залучення та класифікує їх на: «політичних лідерів» (3%), «активістів» (14%), «комунікаторів» (13%), «громадян» (30%), «маргіналів» (18%) та «ізольованих» (22%) [52, с.58].

Найбільш розповсюдженою є типологія Г. Алмонда та С. Верби, які розділяють громадян на «учасників», які реально або потенційно включені до політичного процесу, «підданців», які підкорюються законам та діям владних інститутів, але не є активними суб'єктами політичного процесу, та «прихожан», які демонструють недостатні знання сутності політичного процесу.

На базі емпіричних даних вчені підраховали, що у рамках сучасної демократичної політичної системи, з метою забезпечення стабільності реалізації політичного процесу та врахування інтересів громадян, «учасники» мають складати 60% громадян, «піддані» - до 20%, «прихожани» — трохи більше 10% [13, с.112].

На окрему увагу, на думку дисертанта, заслуговує типологія індивідуальних суб'єктів політичної участі німецьких вчених М. Каазе та А. Марша, яка розроблена на базі врахування рівня активності громадян у поєднанні з критерієм «конвенційності» або «неконвенційності» участі. Згідно із зазначеною класифікацією, громадяни розділяються на:

1. «неактивних» – які взагалі не беруть участь у політичному процесі, або можуть брати участь лише у виборах;
2. «конформістів» - беруть більш активну участь у конвенційних формах, але у цілому намагаються їх уникнути;
3. «реформістів» - беруть участь більш активно у конвенційних формах, можуть використати законні форми політичного протесту;
4. «активістів» - беруть участь переважно у конвенційних формах, однак можуть обрати й неконвенційну поведінку;

5. «протестуючих» - схожі на реформістів і активістів за рівнем активності, однак надають перевагу неконвенційним формам [86, с.143].

Щодо особливостей дослідження участі українських громадян, Е. Ключенко зазначає, що «у разі крос-секційних досліджень політичної культури одні й ті ж самі індикатори політичної участі для різних країн можуть виявитися незіставними через якісно різні культурні контексти», що спонукає до необхідності відокремлення типових саме для «українського соціуму» форм політичної участі та моделей політичної поведінки громадян, які слугуватимуть як функціональні еквіваленти типологій та базових форм участі, які були ідентифіковані західними дослідниками [52, с.56].

2.2. Участь у референдумах як основна форма безпосереднього впливу громадян на політичний процес

Серед усіх форм безпосередньої участі громадян у політиці у сучасних демократіях, участь у референдумі є чи не найпоширенішою. Спираючись на «концепцію колективного ухвалення рішень» та теорію народного суверенітету, референдум є загально визнаною формою найорганічнішої та найприроднішої реалізації політичної влади безпосередньо громадянами [118, с.275]. У референдумі поєднані три базові елементи – «похідність влади від народу, належність влади народові та здійснення влади народом», які перетворюють його на єдиний інститут, у рамках якого рішення з найважливіших суспільно-політичних питань та прийняття законів відбувається процедурою загального голосування [54, с.44]. На відміну від голосування під час виборів, у ході референдуму народ стає повноправним суб'єктом законотворчого процесу.

Референдум є також найбільш дієвим інститутом здійснення впливу громадян на політичний процес та прийняття суспільно-політичних рішень у міжвиборчий період.

Міжнародні юридичні гарантії закріплення за громадянами права участі у референдумі впливають із ст.21 «Загальної декларації прав людини», а

також із ст. 25 «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права», які встановлюють, що громадянин має право «брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників» [73]. Інститут референдуму закріплено у конституціях більшості сучасних держав, включно й в Конституції України, що підкреслює радше широкую розповсюдженість інституту референдуму у рамках сучасних демократій, ніж винятковість його застосування.

Слід зазначити, що науковий інтерес до проблем сутності та ролі референдумів існував завжди та був спричинений міждисциплінарним характером цього феномену, адже дослідження на тематику референдумів та інших прямих форм народовладдя тривалий час були притаманні теорії конституційного права і лише згодом стали об'єктами політологічних та соціологічних досліджень. Як зазначає російська дослідниця В. Комарова, референдум був предметом дослідження російських науковців ще до 1917 р., серед яких були відомі правознавці Б. Кістяковський, М. Коркунов, Б. Чичерин тощо [56]. На окрему увагу заслуговують дослідження західних політологів, таких як Л. Ле Дюк, Дж. Циммерман, Д. Батлер, О. Рейні, Р. Даль, А. Лейпхард, Б. Кауфманн, Н. Браун, Г. Сміт, болгарських вчених - Б. Спасова та А. Ангелова. Проблеми референдуму присвячені праці українських науковців В. Погорілка, В. Федоренка, М. Оніщука, Т. Донченка, Ю. Каплан, К. Книгіна, Л. Кривенка, О. Крупчан, М. Паламарчука.

Більшість досліджень, присвячені формам безпосереднього народовладдя та, зокрема, питанню референдуму, розглядають зазначені феномени лише крізь призму конституційного права, акцентуючи увагу на правових механізмах реалізації безпосередньої участі громадян у політичному процесі, впливових законодавчих принципах регулювання референтного процесу, розробки необхідних для удосконалення інституту референдуму правових важелів та процедур. Слід зазначити, що радянська юридична та соціологічна науки негативно сприймали референдум наряду з цілою низкою інших демократичних інститутів. «Революційний» негативізм

та спроби ідеологізації референдуму призвели до того, що зазначений механізм прямого урядування не застосовувався у радянській політичній системі [61, с.8]. У зв'язку з цим, процес дослідження референдуму набув заполітизованої конотації, що унеможливило його об'єктивний аналіз.

У зазначеному контексті слід підкреслити, що найбільш широкого дослідження референдум, як інструмент прийняття рішень у рамках демократичних політичних систем, отримав саме у західній політології. Західні дослідники акцентували увагу, зокрема, на політичних та соціальних функціях референдуму, ролі у політичній системі, класифікації типів референдуму тощо. Важливим предметом дослідження стала також динаміка участі громадян у референдумах, оцінка її ефективності, а також використання референдумів у рамках наднаціональних політичних формувань.

Поняття «референдум» походить від латинського «referendum» (те, що має бути повідомлено – *лат.*), але етимологічне значення не відповідає сутності зазначеного феномену. Адже, згідно із найбільш загальним визначенням, референдум є «головним елементом безпосередньої демократії», що передбачає прийняття законів або інших рішень з найважливіших питань суспільно-політичного життя шляхом безпосереднього голосування громадян [91, с.278]. При цьому, слід зазначити, що протягом останніх десятиліть дослідники значно розширили сутність поняття «референдум» шляхом віднесення до його предмету не лише «прийняття нової конституції, інших важливих законів, або внесення до них змін», але й «важливих внутрішньополітичних та зовнішньополітичних питань» [61, с.8-9]. Попри це, дискусійний характер більшості дефініцій поняття «референдум» не зводиться лише до питань, які можуть бути винесені на народне голосування. Спірними залишаються й проблеми юридичної сили прийнятого у ході референдуму рішення, а також розмежування понять «референдум», «плебісцит» та «дорадче голосування». Узагальнюючи існуючі підходи щодо визначення поняття «референдум» у

західній та вітчизняній літературі, дисертант пропонує як базову наступну дефініцію, а саме:

Референдум – одна з найважливіших форм прямого народовладдя, яка полягає у прийнятті або внесенні змін до конституцій та законів, а також передбачає прийняття або затвердження рішень з важливих питань суспільно-політичного та міжнародного характеру шляхом всенародного голосування, результати якого наділяються вищою юридичною силою та мають обов'язковий або консультативний характер.

Референдуму притаманні такі сутнісні характеристики, які чітко відокремлюють його з усіх інших форм безпосереднього народовладдя, а саме:

- пряме та безпосереднє прийняття політичних рішень громадянами шляхом голосування, при цьому інші форми прямої демократії слугують лише як механізм артикуляції волі громадян або їх ставлення до певних суспільно-політичних питань, без надання зазначеній волі жодного юридичного статусу;
- суб'єктами референдуму, правомочними приймати рішення, можуть виступати лише народ, окрема його частина, або територіальна громада (у випадку місцевих та регіональних референдумів). Правила проведення референдуму аналогічні правилам проведення виборів;
- визнання волі більшості (простої або кваліфікованої більшості голосів) у ході оцінки результатів референдуму;
- спрямованість референдуму на вирішення важливих питань суспільно-політичного характеру (внутрішньополітичні та зовнішньополітичні питання, соціально-економічні, культурні проблеми тощо), залишаючи при цьому у компетенції державних органів специфічні питання. У залежності від правових традицій та їх законодавчого закріплення у кожній окремій країні до специфічних питань, які не можуть бути винесені на референдум,

можна віднести питання амністії, визначення розміру податків, прийняття та зміни державного бюджету тощо. У правовій базі кожної окремої країни, зокрема у конституції, чітко зафіксовано перелік питань, вирішення яких обов'язково вимагає проведення референдуму;

- рішення прийняті у ході референдуму, незважаючи на те, що можуть мати імперативний або консультативний характер, наділяються вищою юридичною силою та легітимізуючою функцією. Таким чином, у ході референдуму народ з посередника політичного процесу стає суб'єктом нормотворчої діяльності наряду з парламентом. [25, с.52-56; 91, с.278].

Інститут референдуму безперечно відіграє ключову роль у функціонуванні демократичних політичних систем, але його функції не мають бути зведені лише до реалізації принципу народного суверенітету. По-перше, слід зазначити, що референдум сприяє легітимації рішень або законів, які виносяться на голосування, шляхом надання їм вищої юридичної сили. Легітимізуюча функція витримується також у ході проведення консультативних референдумів, адже їх результати мають бути обов'язково враховані відповідними органами державної влади, у компетенції яких знаходиться питання, яке було винесене на референдне голосування. Як зазначає український дослідник Ю. Каплан, референдуми сприяють також легітимації «державного устрою, діяльності окремих органів державної влади та місцевого самоврядування» [50].

До основних функцій референдуму у сучасних демократичних системах, на думку дисертанта, слід віднести також:

- забезпечення ефективного впливу громадян на політичний процес у міжвиборчий період;
- налагодження постійного зв'язку між владою та суспільством;
- підвищення участі громадян у процесі прийняття важливих суспільно-політичних рішень та забезпечення контролю за їх виконанням.

Референдум відіграє також важливу політичну та символічну роль. Завдяки праву народної ініціативи референдум стає дієвим механізмом артикуляції ставлення громадян до певних рішень органів державної влади, співвідношення зазначених рішень з їх інтересами та потребами. Таким чином, у разі негативного ставлення громадян до певних владних рішень, референдум, завдяки праву народної ініціативи, перетворюється на дієвий механізм протиставлення волі народу рішенням обраних можновладців.

Проведення референдумів, як і застосування інших інститутів прямого народовладдя, звісно не здатне розв'язати всі проблеми сучасних демократичних режимів - таких як відчуження громадян від політичного процесу, символічної легітимації органів державної влади та політичних процедур або відсутність механізмів трансляції волі та інтересів громадян у політичне поле. Безперечно референдум може сприяти вирішенню такої важливої проблеми, як недостатній вплив громадян на «народних обранців», недостатнє залучення широких верств населення до процесу прийняття політичних рішень [80,с.43].

З метою більш детального аналізу функцій референдумів у рамках сучасних політичних систем, а також для розкриття перерахованих вище сутнісних характеристик зазначеного інституту прямого народовладдя, дисертант пропонує, на базі узагальнення та систематизації досвіду та законодавчої практики західноєвропейських країн та України, розглянути декілька класифікацій різних типів референдумів, які були здійснені за критеріями підстав та умов їх проведення, предмету голосування та їх юридичними наслідками.

За предметом референдуму (питання, рішення з якого приймається у ході всенародного голосування) відокремлюються такі його види, а саме:

- конституційний референдум, у ході якого відбувається ратифікація тексту нової Конституції, або вносяться часткові зміни до неї;
- законодавчий – затверджуються або скасовуються закони, прийняті законодавчим органом;

- з важливих суспільно-політичних та міжнародних питань.

Дисертант пропонує також відрізнити за предметом референдуму:

- обов'язковий референдум – відбувається з питань, рішення з яких не може бути прийняте лише у ході референдуму. Перелік питань, які вимагають проведення обов'язкового референдуму, чітко фіксується в конституції та відповідних законодавчих актах країни. Рішення, прийняті у ході зазначених референдумів, мають обов'язковий для виконання характер. Іноді відокремлюють також абсолютно обов'язковий референдум, який проводиться з питань зміни територій, зміни процедури обрання вищих органів влади, зміни державного устрою тощо, а також відносно обов'язковий, коли референдум використовується як інструмент стримувань та противаг політичними акторами;
- факультативний – референдум, який не має обов'язково бути проведений, але може бути ініційований відповідними органами державної влади, політичними партіями, або за народної ініціативи. Анулюючий референдум є також різновидом факультативного референдуму, який проводиться за народною ініціативою з питань відміни або зміни законів, прийнятих парламентом.

У зв'язку з цим, експерти Міжнародного інституту демократії та електоральної підтримки (IDEA) попереджають про те, що вирішення дуже широкого кола питань шляхом обов'язкового референдуму становить серйозну загрозу для ефективного функціонування та стабільності політичної системи, адже проведення референдумів вимагає великої кількості ресурсів – часових, фінансових, людських. Щодо імплементації наслідків зазначених референдумів, дослідники IDEA наголошують, що навіть якщо рішення факультативних референдумів не є юридично обов'язковими, для органів державної влади буде політично складно проігнорувати їх [145]. Саме тому, на думку А. Лейпхарда, факультативні референдуми проводяться лише «у випадку коли влада впевнена у своїй перемозі» [176, с.203]. Таким чином,

факультативний референдум перетворюється з інструменту посилення впливу громадян на політичний процес на механізм підсилення позицій влади та політичних еліт та уникнення суверенного контролю з боку громадян.

За територіальним принципом розрізняють загальнонаціональний, регіональний та місцевий референдуми.

За характером юридичних наслідків визначають:

- імперативний референдум – рішення якого наділяються вищою юридичною силою, є обов'язковими для виконання, не потребують затвердження з боку державних органів та вступають в силу з моменту їх прийняття або відповідно до зазначених строків. Імперативні референдуми є складовою законодавчого процесу [62, с.31];
- консультативний – призначається уповноваженим на це органом державної влади або іншим уповноваженим суб'єктом політичного процесу, рішення якого розглядаються як політична порада виборчого корпусу та не мають обов'язкового характеру.

Попри наведену дефініцію консультативного референдуму, слід зазначити, що, на відміну від імперативного референдуму, невизначеність юридичного статусу рішень консультативного референдуму ускладнює аналіз його сутнісних характеристик та відокремлення від інших форм участі громадян, таких як «плебісцит», «дорадче опитування», або навіть «опитування громадської думки». Українські вчені В. Погорілко та В. Федоренко, попри те, що стверджують, що консультативний референдум проводиться органами державної влади перед прийняттям рішення з метою виявлення ставлення громадян до зазначеного рішення, наголошують на тому що його не можна розглядати як опитування громадської думки, яке є соціологічним інструментом [85, с.43]. Американський дослідник Дж. Циммерман стверджує, що інститут консультативного референдуму став «ефективним способом оприлюднення своїх поглядів для груп інтересів на національному або регіональному рівні», тому вони можуть його

використовувати як дієвий інструмент впливу на процес прийняття рішень, а не як механізм їх прийняття [118, с.281]. Враховуючи зазначене, як і у випадку факультативних референдумів, на думку дисертанта, владі буде складно проігнорувати результати консультативного референдуму не з юридичної точки зору, а з політичних мотивів, адже це може бути кваліфіковано як нехтування волею громадян та поспрання їх права на участь у процесі прийняття політичних рішень. Відомим прикладом у цьому сенсі став референдум 2000 року в Україні, результати якого так і не були реалізовані. Тому, як рекомендацію слід запропонувати можливість чіткого визначення юридичних наслідків консультативного референдуму задля перешкоджання його перетворення на інструмент маніпуляцій з боку певних суб'єктів політичного процесу.

Історія проведення референдумів нараховує вже декілька століть. Перший референдум було проведено у 1449 році у швейцарському кантоні Берн, але широкого розповсюдження інститут референдуму отримав у другій половині XX ст. Наразі, серед 17 сталих демократій Західної Європи, лише у трьох – Бельгії, Нідерландах та Норвегії, зазначений інститут прямого народовладдя не було закріплено у конституції, хоча на практиці референдуми у Бельгії та Норвегії проводилися. Жодного разу не проводилися референдуми, хіба що лише у Нідерландах. При цьому, слід зазначити, що положення про референдум з'явилося у Конституції Фінляндії лише у 1987 році, Португалії у 1989 році. Попри свою законодавчу закріпленість, ще у п'ятьох демократичних країнах світу ніколи не проводилося загальнонаціональних референдумів, а саме: у США, Німеччині, Японії, Ізраїлю, Індії [62, с.30].

На шляху до демократичних трансформацій, Україна визначила у Конституції загальні основи для розвитку прямої демократії в нашій державі (ст.5), зокрема й право громадян брати участь у всеукраїнському та місцевому референдумах (ст.38). У Конституції України та у Законі України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» були також визначені

предмети референдумів, суб'єкти референдного процесу, порядок призначення референдуму за народною ініціативою тощо. Але попри законодавче закріплення та регулювання референтного процесу, існує низка питань, вирішення яких в Україні можливо лише шляхом вдосконалення законодавчої бази та врахування досвіду інших демократичних країн. Це особливо важливо з огляду на європейські устремління нашої країни.

Новітня історія українських референдумів бере свій початок 17 березня 1991 р., коли було проведено перший референдум щодо збереження СРСР у вигляді «оновленої федерації рівноправних суверенних республік». 22,1 млн. жителів України (70,16% від загального числа виборців, які брали участь у голосуванні) висловилися за збереження СРСР. При цьому, 25,2 млн. (80,17%) - підтримали вступ своєї Республіки до нового Союзу. У ході ще одного референдуму, вже 1 грудня 1991 р., 31,9 млн. (більше 90%) українців проголосували за незалежну Україну [61, с.11; 80, с.42].

Але, незважаючи на практику проведення референдумів в Україні, проблемними залишаються питання обов'язкового або консультативного характеру прийнятих у ході референдумів рішень, процедури їх імплементації у законодавчому полі. Подальший розвиток форм прямої демократії в Україні обумовлює необхідність удосконалення конституційних засад реалізації механізмів безпосередньої участі громадян в управлінні державними справами.

Велике значення надається також необхідному бар'єру політичної участі громадян у ході референдуму для легітимації його результатів та визнання юридичної сили прийнятих у ході голосування рішень. Найбільш розповсюдженою у західних демократіях є визнання результатів, прийнятих простою більшістю голосів. Єдиною загрозою у цьому сенсі є можлива низька явка виборців, що ставить під сумнів здатність тих, хто проголосував «за», вважатися представниками «волі народу».

Як альтернатива розглядається можливість встановлення мінімального бар'єру участі або наявності кваліфікованої більшості голосів «за» (50%+1,

2/3), необхідних для схвалення рішення. Головним аргументом прихильників зазначеної практики є те, що наявність бар'єрів участі не дозволяє меншості приймати рішення від імені всього суспільства. Навіть якщо рішення було прийняте 52% голосів «за» за умов 50% явки виборців, це означає, що лише 1/4 виборців висловили підтримку на користь питання, яке виносилося на референдум [145]. В Україні було встановлено бар'єр участі у ході референдуму на рівні 50% (ст.41 Закону України «Про всеукраїнські та місцеві референдуми»), або 2/3 виборців з питань дострокового припинення повноважень Верховної Ради та Президента України. При цьому, визнання референдуму таким, що не відбувся, не є підставою для проведення повторного референдуму.

Бар'єри участі громадян, на нашу думку, не сприяють досягненню позитивного результату референдуму та можуть викликати свідоме ігнорування голосування з боку противників проведення референдуму, адже неучасть у голосуванні може свідчити про негативне ставлення до предмету референдуму. Альтернативою встановлення мінімальних бар'єрів участі може стати використання технік мобілізації громадян політичними партіями, соціально-політичними рухами та спеціальними референтними групами, а також розгортання активних інформаційно-агітаційних кампаній.

Статистичні дані щодо практики проведення референдумів у більшості країн-членів ЄС та Україні у період 1975-2000 рр. (див. Додаток 2.1) демонструє, що з 22 проаналізованих країн лише у шести у зазначений період не проводилось жодного разу референдумів. Деякі країни, такі як Італія, Ірландія, Данія та Литва, навпаки проводили референдуми досить часто, в основному з важливих питань суспільно-політичного характеру. Слід також підкреслити, що більшість референдумів у зазначений період проводилася з питань прийняття національних конституцій, ратифікації міжнародних договорів, з питань «національного суверенітету» або самовизначення.

Ретроспективний аналіз частоти використання референдумів у різних країнах світу демонструє, що за останні декілька десятиліть референдуми

почали проводити частіше (див. Додаток 2.2). Позитивну динаміку щодо проведення референдумів можна прослідкувати особливо починаючи з 1970 р., після початку «третьої хвилі» демократизації. Якщо за 70 років, у період з 1900 по 1970 рр., у світі було проведено 333 референдумів, то лише за 27 років, з 1970 р. по 1993 р. зазначена цифра сягнула 395 [197, с.120]. При цьому, динаміка окремого регіону задається, у більшості випадків, окремими країнами.

Зазначений феномен можна пояснити не лише появою цілої низки молодих демократій, але й погодившись з твердженням американського дослідника Л. Ле Дюка, який стверджує, що зростання кількості проведених референдумів спричинене намаганням усунути виявлене за результатами чисельних соціологічних опитувань відчуття громадян різних країн щодо їх «неспроможності впливати на політичний процес та недовіри до існуючих політичних інститутів, зокрема й що стосується питання реагування зазначених інститутів на потреби та здатність реалізувати інтереси громадян» [65, с.20]. Більшість громадян України також виявляють недостатній рівень довіри до представницьких органів влади та наголошують на відсутності можливості впливу на політичні інститути у міжвиборчий період. Як свідчать результати опитування громадської думки, здійсненого наприкінці 2007 року Фондом «Демократичні ініціативи» більшість населення – 62 % вважає, що скоріше всього або взагалі не можуть впливати на владу і на процес ухвалення рішень. Лише кожний п'ятий відповів позитивно на зазначене питання, тобто 21% громадян [50].

Надання громадянам права самим приймати важливі політичні рішення та впливати на політичний процес через інститут референдумів – найбільш традиційної та простої форми прямої демократії, виявляється, на думку більшості експертів та урядовців, єдиним виходом із ситуації, яка склалася, навіть якщо референдуми не здатні вирішити всі проблеми, з якими стикаються сучасні демократії. Можна припустити, що громадяни, які розчарувалися у функціонуванні традиційних представницьких

демократичних інститутів виявляють позитивне ставлення до прямих механізмів впливу на політичний процес, а саме референдумів та народних ініціатив. За даними соціологічних опитувань у країнах, де інститут референдуму використовувався дуже рідко громадяни виявляють більшу прихильність вирішувати важливі соціально-політичні питання шляхом прямого голосування, аніж делегуванням повноважень обраним представникам. У Швеції за проведення референдуму висловилися 75% виборців проти 22%, які б віддали перевагу прийняттю важливих рішень Парламентом або Урядом, у Фінляндії 84% висловилися за проведення референдумів, а лише 14% надають перевагу представницьким органам [65, с.30]. У країнах, де референдуми є традиційною практикою, як наприклад у Швейцарії, Італії або Ірландії, громадяни здебільшого розглядають їх як звичайний процес та висловлюються за прийняття важливих суспільно-політичних рішень представницькими органами. У зазначених країнах явка у ході референдумів значно нижча у порівнянні з іншими країнами та зберігається на рівні 55-65%, в залежності від рівня суспільного резонансу, який викликаний предметом референдуму (див. Додаток 2.1). Існує думка, що регулярне проведення референдумів стимулює політичну активність і участь громадян. Дані за останні 25 років свідчать, що зазначену думку потрібно сприймати з обережністю. Так, середній показник явки виборців на референдуми у Швейцарії, яка є рекордсменом щодо кількості проведених референдумів, складає 54%, що є значно нижче аніж показники Франції, Великої Британії та Данії (див. Додаток 2.1 та Додаток 2.3).

Американський дослідник Дж. Циммерман стверджує, що проведення одночасно виборів та референдуму сприяє більшій явці виборців у день голосування, а також знижує затрати ресурсів на їх організацію [118, с.281]. Попри значне зростання кількості проведення референдумів та розширення кола питань, яке виносяться на всенародне голосування, слід підкреслити, що явка громадян зберігається на доволі високому рівні у переважній більшості західноєвропейських демократій. У період з 1975 по 2000 рр. середня явка у

21 європейській країні, а саме у Австрії, Бельгії, Болгарії, Чехії, Данії, Фінляндії, Франції, Німеччині, Греції, Ірландії, Італії, Литві, Нідерландах, Польщі, Португалії, Румунії, Словаччині, Іспанії, Швеції, Великій Британії сягнула 60,5% [175, с.23-28].

При цьому, у результаті порівняння даних щодо явки на національних виборах та референдумах у деяких демократичних країнах Європи американські дослідники Д. Батлер та О. Рейні дійшли висновку, що виборці більш охоче беруть участь у виборах ніж у референдумах (див. Додаток 2.3), що суперечить традиційним уявленням про більш високу політичну активність громадян у ході безпосереднього прийняття політичних рішень, ніж у процесі делегування повноважень [197, с.6].

В Україні відслідковується дещо відмінна від країн Західної Європи ситуація. За даними 2007 р. лише 15,3% виборців в Україні розглядали референдум як дієвий механізм впливу на політичний процес, водночас середня явка у ході голосування під час всеукраїнських референдумів за даними Центральної виборчої комісії зафіксована на дуже високому рівні - 83% (для порівняння – середня явка на президентських та парламентських виборах в Україні починаючи з 1991 р. складає 70%).

З огляду на специфіку політичного розвитку сучасних західних держав, який спрямований на розширення та поглиблення європейської інтеграції в усіх сферах, участь громадян у політиці у ході референдуму або народної ініціативи на рівні Європейського Союзу набуває особливого значення. Процес підготовки до вступу або участь країни у діяльності ЄС генерують цілу низку ситуацій, коли згідно з вимогами національного законодавства окремих країн рішення має прийматися лише у ході референдуму, а саме: висловлення позиції громадян щодо доцільності вступу до складу міжнародної політичної організації; необхідність внесення змін до конституції у зв'язку із входженням до ЄС; ратифікація міжнародних договорів та угод, прийнятих на рівні ЄС; входження до спільного монетарного союзу «Єврозона» тощо.

Ще одним важливим аспектом, що впливає на частоту використання референдумів у сучасній політичній практиці, є намагання імплементувати демократичні принципи урядування на рівні ЄС. Вперше недостатній вплив громадян на процес прийняття політичних рішень на національному рівні та на рівні ЄС, який отримав визначення «демократичний дефіцит», було констатовано ще у 1977 р. у рамках Маніфесту Молодих Європейських Федералістів (JEF Manifesto, Berlin, 1977). Згодом, окремими комісіями Європейського Парламенту та іншими органами ЄС було офіційно визнано, що на рівні ЄС існує «високий рівень недовіри та дефіцит політичної участі громадян країн-членів ЄС, що спричинили відсутність легітимації загальноєвропейських політичних процедур та інститутів» [138]. У цьому сенсі перспективною формою включення громадян у політичний процес на загальноєвропейському рівні стало б доповнення парламентської демократії практичною формою безпосереднього прийняття законів громадянами в рамках громадських ініціатив та референдумів. Починаючи із Штудгардської декларації 1983 р., у якій наголошувалося на «необхідності введення нових політичних практик, які б відповідали потребам демократичних країн Європи», Європейський Парламент пропонував у резолюціях 1987 р. та 1988 р. ініціативи щодо імплементації практики загальноєвропейських референдумів [138]. Слід підкреслити, що зазначена ініціатива так і не була реалізована, але кількість референдумів на європейську тематику, які були проведені у країнах Європи значно збільшилася. Якщо у 1972-1980 рр. було проведено лише 6 референдумів з питань ЄС, у 2001-2009рр. ця цифра сягала вже 20 (див. Додаток 2.4). Загалом з 1972 р. й до 2009 р. було проведено 46 референдумів з питань ЄС у країнах Європи, що становить лівову частку всіх референдумів, які мали місце у зазначений період. Основні питання, які виносилися на референдум були: майбутній вступ країни до ЄС, ратифікація статутних документів, включно й проекту Конституції ЄС та Лісабонського договору, приєднання до зони вільної торгівлі та монетарного союзу «Єврозона» тощо. З огляду на те, що проведення національних референдумів

як на стадії членства, так і у процесі підготовки до вступу, є традиційною практикою, зазначений аспект набуває особливого значення для України, яка має як стратегічний пріоритет членство в ЄС.

Ініціатива розробки проекту Європейської Конституції розглядалася деякими аналітиками як спроба посилення «демократії» у рамках ЄС. Але Глава IV проекту Конституції ЄС, яка називалася «Демократичне життя Союзу» та у якій були викладені принципи як представницької, так і партисипаторної демократії, встановлювала право народної ініціативи громадян, але не передбачала таких форм прямої демократичної участі, як загальноєвропейські референдуми консультативного або імперативного характеру [146, с.28]. Лісабонський договір, чинний з 1 грудня 2009 року, закріплюючи право громадян ЄС на «участь у демократичному житті Союзу» (Глава II, ст.10.3) та підсилюючи роль національних парламентів країн-членів ЄС, також не передбачає жодних інститутів прямої участі громадян у політичному житті окрім народної ініціативи [208].

Процедура прийняття проекту Конституції ЄС, яка відбувалася в залежності від демократичних традицій окремих країн шляхом референдумів у 10 з тоді ще 25 країн-членів, продемонструвала, що питання функціонування ЄС не є пріоритетним для європейських громадян та може виявитися механізмом висловлення незадоволення громадян політикою національних урядів, а не ЄС загалом [198]. При цьому, слід відзначити, що явка виборців у ході референдумів зберігалася на доволі високому рівні, досягаючи у Люксембурзі 87,77%. Навіть якщо референдуми в 10 країнах проходили не одночасно, залишаючи можливість для досягнення політико-стратегічних цілей шляхом розмежування в часі процедури голосування, перший негативний результат, який був зафіксований 29 травня 2005 року у ході французького національного референдуму, став початком краху ратифікаційного процесу. Проведення референдумів у інших країнах було відмінено після другого негативного результату у ході референдуму з ратифікації Конституції ЄС у Нідерландах.

Зазначений негативний досвід було враховано у ході ратифікації тексту Лісабонського договору, який було розроблено слідом за проектом Європейської Конституції. Референдум відбувся лише в одній країні з 27 членів ЄС – Ірландії, але навіть у ході зазначеного референдуму громадяни висловили негативну позицію щодо проекту запропонованого документу та 64,4% громадян висловилися проти його ратифікації. Лісабонський договір було ратифіковано ірландськими виборцями лише у ході повторного референдуму 2 жовтня 2009 р., чому сприяло посилення інформаційно-агітаційної кампанії на підтримку зазначеного договору.

Досвід проведення референдумів в ЄС у 2005 р. та 2008 р. підтвердив, що референдум залишається унікальним інструментом висловлення протестної думки громадян, особливо в умовах економічної кризи та непопулярності національного уряду, як це відбулося у Франції та Ірландії.

Більш детальний аналіз зазначених прикладів використання референдумів на сучасному етапі демократичного розвитку дозволяє дійти висновку, що зазначений інститут прямої демократії використовувався частіше як політичний інструмент, аніж був націлений на створення необхідних умов функціонування партисипаторних та деліберативних форм демократії. Часто трапляються випадки, коли влада скликає референдум не стільки для виявлення позиції громадян з певного питання, скільки для просування власної політичної платформи. У випадку проведення референдумів з народної ініціативи, частіше за все за зазначеними ініціативами приховуються певні групи інтересів та політичні партії, які лобіюють прийняття певного рішення, аніж звичайні громадяни.

На думку дисертанта, політичні функції референдуму можна звести до трьох основних, а саме:

- *у випадку ініціювання главою держави, уряду, парламенту – дозволяє отримати суспільну підтримку по відношенню до певної особи, режиму, програми, політичної ініціативи.*

Як приклад можуть служити референдуми ініційовані Президентом Шарлем де Голлем у Франції у 1962р. з метою затвердження нової Конституції П'ятої Республіки та у 1963 р. для вирішення алжирського питання. Але коли у 1969 р. ініціатива французького Президента щодо зміни повноважень глави держави не була підтримана виборцями, стало зрозуміло, що референдуми іноді не виправдовують очікування їх організаторів та можуть навіть засвідчити протилежні результати [65, с.48].

- у разі ініціювання політичними партіями (рухами) може стати дієвим інструментом ведення політичної боротьби та вирішення наявних конфліктів, або лобіювання власних політичних інтересів.

Все частіше політичні партії використовують інструмент референдуму для вирішення складних питань, які мають велике соціальне-політичне значення. У західній Європі це здебільшого питання пов'язані з участю в ЄС. В Україні докладним прикладом може служити намір деяких політичних партій ініціювати референдум щодо вступу України до НАТО.

- у разі ініціювання громадянами можуть бути використані як інструмент протидії політичного курсу або певним рішенням влади (Швейцарія, Італія). Є інструментом висловлювання протестних настроїв громадян та ефективним механізмом політичного контролю влади з боку виборців у міжвиборчий період.

У будь-якому з вище перерахованих випадків проведення референдумів, у суспільстві розгортаються публічні дебати, які можуть розпалити громадське та політичне протистояння, активізувати політичну діяльність певних партій та рухів, тому на референдне голосування потрібно виносити принципові питання суспільного значення, а не використовувати їх як інструмент ведення політичної боротьби. Зловживання цим інститутом прямого народовладдя може призвести до серйозних розколів у суспільстві та викликати жорстке політичне протистояння. Яскравим прикладом у цьому контексті служить намір деяких політичних сил провести референдум щодо

вступу України до НАТО, який, починаючи з 2004 року, використовується здебільшого у ході передвиборчих кампаній та розколюють українське суспільство на два конфронтуючих табори – прихильників та противників євроатлантичного членства України.

Як вже було зазначено на прикладі окремих країн, складна адміністративна процедура проведення референдумів та іноді невизначений статус результатів голосування практично перетворюють їх на інструмент посилення позицій правлячих еліт. Референдуми вкрай рідко використовуються для залучення громадян до прийняття політичних рішень, частіше «коли влада вважає, що вони можуть надати корисні ad-hoc рішення для певної конституційної або політичної проблеми» [197, с.221]. Як стверджує А. Лейпхард, «влада використовуватиме референдум лише тоді, коли сподіватиметься отримати вигідне для неї рішення» [177, с.120]. Таким чином, у ролі інструменту народного контролю референдум виступає здебільшого у випадках прорахунків влади, коли шанси на перемогу були невірно оцінені. У разі очевидної вірогідності програшу на референдумі, владна еліта надасть перевагу іншим способам прийняття політичних рішень, аніж народне волевиявлення, як це сталося у випадку ратифікації проекту Лісабонського договору ЄС, коли, враховуючи попередній негативний досвід 2004-2005 рр., референдум відбувся лише в 1 з 27 країн-членів ЄС.

Слід також зазначити, що процедура проведення референдумів за народною ініціативою, якщо вона передбачена конституцією та законодавством країни, є досить складною з адміністративної точки зору. Більш того, громадяни не згадуються у якості суб'єктів ініціювання референдумів конституціями більшості країн Європи, а також у рамках діючого Лісабонського договору ЄС. Навіть якщо референдум за народною ініціативою можливо оголосити, рішення щодо його проведення має бути затверджене владою. Тому, на думку дисертанта, референдуми не сприймаються більшістю громадян як дієвий інструмент прийняття політичних рішень, а скоріше як можливість артикуляції власної позиції.

Спад активності громадян у ході референдумів та зростання відчуття апатії та недовіри до владних інститутів спростовують гіпотезу про ефективність імплементації прямого урядування. Референдум перетворився для більшості суб'єктів політичного процесу на ідеалізований інструмент демократії, який нібито забезпечує прямий та ефективний вплив громадян на політичний процес, тоді як статистичні дані демонструють протилежне. Незважаючи на особливе місце референдумів у сучасних демократичних системах, на практиці вони виявилися менш впливовими та значущими у рамках розгортання політичного процесу як на національному рівні, так і на рівні ЄС. Зазначені факти не сприяють зростанню ролі громадян у рамках сучасних політичних процесів та позбавляють їх впливу на процес урядування та прийняття політичних рішень, що є достатнім аргументом для існування «демократичного дефіциту». Дефіцит впливу громадян на політичний процес та дефіцит участі у прийнятті політичних рішень є більш помітним на рівні ЄС, масштаби та політична структура якого не може забезпечити навіть такий рівень політичної участі громадян, як це відбувається у рамках національних держав.

Саме тому, незважаючи на значну символічну роль референдуму як інструменту «безпосереднього урядування демосу», громадяни охочіше проявляють активність у рамках традиційних електоральних форм політичної участі, аніж безпосередньо приймають політичні рішення у ході референдумів. А тому, незважаючи на критику більшості дослідників відносно того, що «референдуми ослаблюють представницьке врядування, знеохочуючи енергійних лідерів-новаторів домагатися обрання на посаду законодавця» та можуть замінити традиційні представницькі політичні інститути, не слід очікувати різкого переходу від представницького урядування до безпосередньої демократії [118, с.298]. Складність питань, які становлять на сучасному етапі суспільно-політичний інтерес, непроста процедура організації інформаційних кампаній, голосування та імплементації результатів референдумів, значні фінансові, часові та людські ресурси, що

потрібно витратити для організації референдумів, дають нам змогу стверджувати, що інститути представницької демократії будуть й надалі відігравати ключову роль у сучасних політичних процесах на національному та загальноєвропейському рівні, а тому участь громадян у виборах зберігатиме свою традиційно високу значимість.

2.3 Електоральна активність громадян як показник демократичності політичної системи

Електоральна участь є найбільш традиційним і доступним каналом артикуляції інтересів та позицій громадян. Порівняно з іншими формами політичної участі, участь громадян у виборах є найбільш розповсюдженою та масовою [60, с.87]. Враховуючи те, що вибори є центральним елементом політичної системи в усіх без виключення демократичних країнах, саме через участь у виборах у громадян з'являється дієвий механізм формування основних владних інститутів та впливу на політичний процес. Таким чином, *електоральна активність громадян* є головним інструментом вимірювання участі громадян у політиці та рівня впливу на хід політичного процесу [191, с.75]. Саме тому, дисертант пропонує прослідкувати динаміку електоральної участі громадян у рамках виборів до національних органів влади у країнах-членах ЄС та в Україні, а також приділити окрему увагу участі громадян у виборах до Європейського Парламенту – єдиного органу ЄС, який формується за принципом традиційного демократичного представництва громадян. Результати зазначеного аналізу дозволять відокремити загальноєвропейські тенденції щодо впливу громадян на політичний процес шляхом участі у виборах, надасть можливість співвіднести зазначені тенденції у країнах ЄС із наявною в Україні ситуацією, а також дозволять визначити, чи залишаються вибори дієвим механізмом участі громадян у політиці.

Незважаючи на суперечливі оцінки ролі та функцій інституту виборів у рамках сучасних демократій, більшість дослідників відокремлюють їх серед інших демократичних механізмів впливу пересічних громадян на владу та

формування політичного порядку денного. На підтвердження цього аргументу слід зазначити, що американський дослідник Г. Алмонд наголошував, що «вибори належать до тих небагатьох демократичних механізмів, які дають змогу висловлювати різноманітні інтереси шляхом опускання бюлетенів, і через агрегацію цих голосів нація може прийняти колективне рішення, яке стосується її майбутніх лідерів та державного курсу» [2, с.173].

Безперечно роль виборів не слід зводити лише до функції формування органів державної влади. Вибори відіграють визначну суспільно-політичну та символічну роль, а також є безумовним інструментом політичної соціалізації громадян. Систематизуючи існуючі наразі у науковій літературі погляди щодо ролі виборів, дисертант пропонує відокремити такі їх основні функції у сучасних демократіях, а саме:

- надання громадянам безпосередньої можливості формувати не лише представницькі органи політичної влади, але й опосередковано впливати на формування уряду та структурування опозиції;
- сприяння легітимації політичної системи та задекларованого політичними партіями, які формують основні державні інститути, політичного курсу;
- артикуляція, агрегація та представництво різноманітних інтересів громадян;
- сприяння налагодженню співпраці та діалогу між різними групами інтересів, досягнення цивілізованого суспільного компромісу щодо напрямку, змісту, форм суспільно-політичного розвитку, запобігання суспільно-політичним конфліктам та насильству;
- визначення підтримки з боку громадян на момент виборів до основних акторів політичного процесу. Оцінка політичного курсу та конкретних дій влади, які були здійснені у міжвиборчий період, шляхом її переобрання, або висловлення «недовіри»;

- сприяння політичній соціалізації громадян та розвитку їх політичної свідомості [161].

Слід також зазначити, що акт голосування сприяє виробленню індивідуального відчуття громадянина щодо своєї причетності до процесу прийняття важливих політичних рішень та впливу на політичний процес. Для переважної більшості громадян вибори є чи не єдиною доступною формою політичної участі. Таким чином рівень електоральної активності громадян є невід'ємним та важливим елементом їх участі у політичному процесі та механізмом запобігання авторитаризму.

Ретроспективний аналіз динаміки електоральної активності громадян свідчить, що починаючи з 1960-х рр. у переважній більшості сталих демократичних країн відслідковується зниження виборчої активності громадян [189, с.151]. Статистичні дані Міжнародного інституту демократії та підтримки виборів (International Institute for Democracy and Electoral Assistance - IDEA), Міжнародного фонду електоральних систем (International Foundation for Electoral Systems - IFES), а також соціологічної служби Європейської Комісії «Євробарометр» (Eurobarometer), підтверджують, що середній показник активності громадян на виборах знизився у більшості європейських країн, але продовжував зберігатися на відносно високому рівні [212, с.19]. Починаючи з 1945 р. спостерігалася наступна загальна тенденція, а саме: зростання активності виборців у 1950-х рр., яке тривало сповільненими темпами у 1960-х, за яким розпочався етап зниження активності з 1965 р. до 1970 р., більш суттєвий спад спостерігався у 1980-2001 рр. На підтвердження цього, базуючись на даних IDEA щодо явки виборців у ході національних парламентських виборів у 17 європейських країнах, у період з 1945р. по 2001 р. (див. Додаток 2.5), можна констатувати, що у середньому в Європі на протязі другої половині ХХ століття явка виборців сягала 83%. Зниження явки виборців у період 1960-1980 рр. було некритичним та не перевищувало 2,5%.

Об'єктом для більш детальних наукових досліджень стало зниження електоральної активності громадян у країнах Західної Європи у 1990-х рр., яке продовжилося і на сучасному етапі. Порівнюючи статистичні дані активності громадян у вищезгаданих 17 країнах Західної Європи під час парламентських виборів 1980 рр., 1990 рр. та після 2000 р. слід підкреслити що середній спад активності громадян у 1980-2000 рр. дорівнював 6,51%, що, у порівнянні з попереднім спадом у 2,5%, можна охарактеризувати як суттєвий негативний тренд. При цьому спад електоральної активності у 1980-1990 рр. був майже вдвічі більшим та становив - 4,05%, порівняно з 1990-2000 рр., коли середня активність громадян у 17 згаданих країнах знизилася на 2,46% (див. Додаток 2.6).

При цьому, лише у Люксембурзі спостерігалось незначне зростання у 3,58% електоральної активності виборців. В усіх інших країнах відбувалося зниження явки виборців у діапазоні від 0,61% у Данії до рекордного зниження до 14,45% у Португалії. Більшість учених пов'язують такий рекордний спад електоральної участі у Португалії з тим, що наприкінці 1990-х рр. демократичний режим, після періоду падіння авторитарного режиму та романтичної хвилі демократизації, міцно укоренився у соціально-політичному полі країни та почалося його нормальне функціонування [212, с.19]. Суттєвий спад активності громадян під час парламентських виборів 1980-2000 рр. спостерігався також у Великій Британії (-13,73%), Австрії (-11,53%) та Франції (-11,52%), який пояснюється незадоволенням виборців політикою правлячих партій, внутрішньополітичною стагнацією, а також незадоволенням щодо економічного курсу уряду. Все це призвело до зростання апатії та обрання громадянами протестних форм політичної активності громадян замість традиційної електоральної участі.

У цьому контексті електоральна активність громадян України за часів незалежності неістотно відрізняється від електоральної активності в інших європейських країнах. Середній відсоток виборців, які фактично беруть участь у виборах в Україні дорівнює 70%, що є нижчим показником ніж для

деяких сталих європейських демократій, але є доволі високим показником для посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи. При цьому в Україні зберігається традиційний високий рівень електоральної активності громадян у рамках президентських виборів – 76,01%, порівняно з парламентськими – 65,47%, у ході яких явка має тенденцію до суттєвого зниження. Для порівняння, явка на парламентських виборах за даними Центральної виборчої комісії України у 1994р. становила 75,6%, у 1998 р. – 69,63%, у 2002 р. - 65,21%, у 2006 р. - 58,97%, у 2007 р. - 57,94%. На президентських виборах за даними ЦВК України у 1991 р. проголосувало 84,89% громадян, у 1994 р. – 68,04%, у 1999 р. – 73,8%, у 2004 - 77,32%, у 2010 році - 69,15%. Таким чином спад активності виборців у ході парламентських виборів за часів незалежності є значно суттєвішим та дорівнює 17,66%. У ході президентських виборів в Україні активність громадян знизилася на 15,74%, що вписується у загальноєвропейські тенденції. При цьому, слід зазначити, що порівняно з перерахованими 17 країнами Західної Європи, Україна посідає друге місце після Великої Британії у плані спаду електоральної активності громадян, яка у період після 2000 р. знизилася на 11,91% у порівнянні із 1990 рр. (див. Додаток 2.6).

Для пояснення зазначених негативних тенденцій, які спостерігаються у більшості сталих демократій Західної Європи, а також в Україні, слід відокремити основні чинники, які впливають на динаміку електоральної активності громадян. Враховуючи запропоновані у Розділі I дисертаційного проекту чинники впливу на політичну участь, а також систематизуючи представлені більшістю дослідників фактори впливу на виборчу активність громадян, на думку дисертанта, серед основних таких факторів та трансформаційних змін слід виокремити:

- *інституційні чинники*, які включають тип виборчої системи, існуючі виборчі процедури та принципи (примусове чи добровільне голосування, автоматична чи добровільна процедура реєстрації виборців, проведення голосування у вихідний чи

робочий день), частоту організації голосування, рівень «змагальності» виборів тощо;

– *соціально-економічні чинники*, серед яких основну роль відіграють рівень освіти виборців, вік, сімейний стан, рівень їх економічного добробуту, рівень економічного розвитку країни в цілому, а також сучасні соціально-політичні та економічні трансформації;

– *соціально-психологічні чинники та усвідомлений рівень політичної ефективності виборців* [13, с.297-338; 131, с.312-316; 177, с.2-8; 162, с.107-111].

Більш детальний аналіз зазначених факторів свідчить, що існування пропорційної виборчої системи має позитивний вплив на активність виборців та сприяє об'єктивному представництву їх політичних уподобань та інтересів. Слід зазначити, що з перерахованих вище 17 країн Західної Європи, лише у двох – Франції та Великій Британії вибори проходять за мажоритарною системою, в усіх інших, включаючи Україну, застосовується пропорційна або змішана виборча система. Популярність пропорційної виборчої системи аргументована, за визначенням А. Лейпхарда, тим, що саме «пропорційне представництво сприяє електоральній участі виборців, адже воно надає більше можливостей громадянам впливати на результати голосування та вирішує проблему втрачених голосів» [177, с.7]. Це стає можливим завдяки таким перевагам пропорційної системи як «забезпечення справедливого представництва, коли частка голосів, отриманих партією під час виборів максимально повно корелюється із часткою належних цій партії депутатських мандатів у парламенті», а також сприяння «інституалізації, артикуляції та представництву групових інтересів» у суспільстві [91, с.231-232]. Компаративні дані свідчать, що у країнах з пропорційною виборчою системою активність громадян вище ніж у інших країнах на 7-9% [131, с.312]. При цьому слід зауважити, що вплив типу виборчої системи на

електоральну активність громадян можна прослідкувати лише на рівні національних виборів. У ході місцевих виборів та виборів наднаціонального рівня, такі як вибори до Європейського Парламенту, пропорційна система не здатна позитивно вплинути на активність громадян.

Найбільший вплив на явку громадян на виборах усіх рівнів має примусовий характер голосування. Статистичні дані свідчать, що у країнах, де голосування є обов'язковим для громадян, активність виборців є вищою на 7-16%, навіть за умов відсутності жорстких адміністративних або фінансових санкцій [177, с.8]. Обов'язковий характер голосування передбачається конституціями Бельгії, Греції, Італії, Люксембургу тощо. У цьому сенсі, саме завдяки примусовому голосуванню Бельгії вдалося зберегти найвищі серед європейських країн показники явки виборців, які продовжують перевищувати 90%.

Слід зазначити, що часте проведення голосування негативно впливає на електоральну активність виборців. Часті вибори спричиняють ефект «стомлення громадян» та примушують їх витратити більше ресурсів, які не компенсуються вигодами від голосування. Ефект зазначеного чинника можна було спостерігати в Україні у 2007 р. у ході проведення дострокових парламентських виборів лише через рік після проведення чергових виборів до Верховної Ради. Явка на повторних парламентських виборів була найнижчою за весь період незалежності України та сягнула 57,95%.

Як і у випадку референдумів, одночасне проведення виборів різних рівнів сприятиме електоральній активності громадян. Позитивний ефект на явку виборців матиме також проведення виборів у вихідний або святковий день, ніж у робочій день протягом тижня.

За даними IDEA рівень «змагальності» виборів, тобто неясність і невизначеність їх результатів є каталізатором зростання активності громадян [212, с.20]. Цьому сприяє також індивідуалізація виборчого процесу, яка особливо помітна у ході президентських виборів, адже громадянам простіше відчувати політичний зв'язок з конкретною особою, аніж з політичною партією.

В Україні електоральна активність громадян у ході президентських виборів більша ніж під час парламентських на 10,54% та за часів незалежності вона не зазнала катастрофічного спаду, зберігаючись на доволі високому рівні.

Попри високий вплив інституційних чинників на активність виборців, на думку дисертанта, ключ до пояснення феномену зниження електоральної активності громадян слід шукати у *сучасних процесах соціально-політичних трансформацій* країн Західної Європи та України, а також у *соціально-психологічних чинниках політичної участі*, а не аналізувати його лише як проблему неефективного функціонування інституту представницької демократії. Адже, у переважній більшості країн, включаючи й Україну, саме інституційне забезпечення демократичного процесу перебуває на дуже високому рівні, застосовуються основні принципи забезпечення активної електоральної участі громадян, а саме: голосування проводиться переважно за пропорційною системою та у вихідний день, реєстрація виборців відбувається автоматично, вибори різного рівня рідко розмежовуються у часі. Але зазначені заходи не можуть позитивно вплинути на зниження явки виборців.

Протягом останніх десятиліть у сталих демократіях Західної Європи відбулися певні соціальні та політичні трансформації, які позначилися на зміні партійних преференцій виборців, їх уподобань, політичної приналежності та ідентифікації, тобто на суттєвих для електоральної активності чинниках. Так, протягом 1960-70-х рр. у країнах Західної Європи суспільні групи проявляли стабільний зв'язок з політичними партіями певної ідеологічної направленості. Виборча активність була стабільною, а результати виборів доволі прогнозованими. Але починаючи з 1980-х рр. такий зв'язок почав втрачатися та виборці припинили голосувати за представників політичних партій, з якими себе тривалий час ідентифікували [163, с.54]. Це призвело до того, що у 1990-х рр. та 2000-х рр. класичний соціально-політичний розподіл почав поступово втрачати свій визначальний вплив, що призвело до протилежних ефектів на явку виборців у різних

країнах, а саме: зростання активності виборців у Німеччині у 1998 р. (85.9%) та зниження активності у Великій Британії у 1997 р. (71.5%) та у 2001 р. (59.4%) [91, с.277]. Англійський дослідник Д. Браунтон звертає увагу на те, що на сучасному етапі політичного розвитку західноєвропейських демократій, окрім соціально-політичних трансформацій, відбулась також суттєва зміна традиційної ролі політичних партій і груп тиску, послаблення ідеологічного протистояння між ними. Це також сприяло, на думку Д. Браунтона, позбавленню громадян мотивації брати участь у виборах, адже «не має сенсу голосувати за політичні формування, між якими не існує жодної різниці» [162, с.110]. Вибори більше не розглядаються європейцями як платформа розгортання масштабних соціально-політичних та ідеологічних конфліктів [163, с.51]. На сучасному етапі глобалізації та європеїзації політичного процесу вибори перетворилися на високотехнологічні дебати на предмет складних політичних проблем, в яких розбиратися у більшості населення не вистачає ні бажання, ані ресурсів.

Стосовно ситуації в Україні, то результати періодичних загальнонаціональних опитувань, проведених, починаючи з 1999 р., Інститутом соціології НАН України, засвідчили, що електоральна активність українських громадян «слабко пов'язана з їх економічними уподобаннями, інтересами та економічно-статусними характеристиками» [13, с.303]. При цьому, суттєвою рисою українського суспільства є надмірне соціально-економічне розшарування, збільшення соціальної нерівності та диференціація матеріальних доходів. Все це унеможливило кристалізацію за часів незалежності соціальних груп за класичними принципами професійної приналежності, рівня прибутку тощо, які б характеризувалися прогнозованими політичними уподобаннями. Зазначений феномен підсилюється також домінантним в українському суспільстві «пасивно-демократичним типом» політичної культури, носіями якої за результатами соціологічних досліджень є 50,7% громадян. Вони визнають демократичні цінності та процедури, але не готові активно їх підтримувати шляхом

активної електоральної участі, що призвело до зниження показників явки на виборах в Україні [126, с.157].

Визначальним чинником, який пояснює причини спаду електоральної активності у західноєвропейських країнах та в Україні, на думку дисертанта, є спад політичної ефективності громадян, що включає відчуття здатності впливати на політичний процес та усвідомлення власної компетентності приймати політичні рішення шляхом участі у виборах. Під політичною ефективністю слід також розуміти усвідомлення громадянами здатності впливати й на політичні інститути та існування відповідної зворотної реакції зазначених інститутів на певні дії громадян.

Для комплексного аналізу рівня політичної ефективності громадян та її впливу на електоральну активність виборців, проаналізуємо результати періодичних соціологічних опитувань «Євробарометр» (Eurobarometer), зокрема щодо рівня задоволеності громадян функціонуванням демократії, оцінки впливу на політичний процес та ваги свого голосу у рамках національного політичного процесу (див. Додаток 2.7).

Соціологічні опитування на предмет задоволення громадян країн-членів Європейського Союзу функціонуванням демократичних інститутів у власній країні проводилися п'ять разів у період з 1991 р. до 2004 р. У результаті аналізу статистичних даних, можна простежити наступний парадокс. Приблизно 70% громадян Італії незадоволені функціонуванням демократичних інститутів власної країни. Таким чином, в Італії - країні, громадяни якої завжди демонстрували високу електоральну активність, реєструється найбільший серед європейських країн рівень незадоволення громадян функціонуванням демократії. Зазначений феномен можна пояснити обов'язковим характером голосування в Італії, але відсутність його закріплення у нормативному полі та незастосування карних санкцій у разі неучасті, як було зазначено вище, не може вважатися чинником суттєвого впливу на явку італійських виборців.

Високий рівень задоволення демократією спостерігається у Данії, Люксембурзі, Нідерландах, Ірландії, тоді як у Німеччині, Іспанії та Великій Британії простежується високе коливання ставлення громадян до демократичних інститутів у рамках зазначеного часового сегменту.

Усвідомлена громадянами вага власного голосу у рамках національної політичної системи є ще одним індикатором політичної ефективності та важливим чинником впливу на електоральну активність. Соціологічні дані «Євробарометру» 2009 р. свідчать, що лише половина громадян країн-членів ЄС вважають, що їх голос має політичну вагу у власних державах. Громадяни Данії (93%), Швеції (90%) та Нідерландів (80%) продемонстрували найбільшу впевненість у тому, що їх голоси здатні вплинути на політичні процеси та мають суттєву політичну вагу. Рекордно низькі показники політичної ефективності були зареєстровані в Італії – лише 26% громадян вважають, що їх голоси мають вплив, а також у Греції – 28% [148, с.101-102]. Отже, можна дійти висновку, що майже половина виборців західних демократій впевнені, що середньостатистичний громадянин не може вплинути на політичний процес. Статистичні результати демонструють, що для більшості громадян вибори є не стільки механізмом прийняття політичних рішень, скільки ключовим інструментом реалізації контролю за діями уряду, висловлення довіри/недовіри та оцінки його діяльності.

Порівняно з країнами Західної Європи, за даними соціологічних досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» та Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, у 2007 р. 62% громадян України вважали, що вони нездатні впливати на процес прийняття політичних рішень та на дії владних інститутів. У 2009 р. зазначена цифра сягнула 72,4%. У 2007 р. 32,3% громадян вважали, що вибори Президента України є дієвим механізмом впливу на процес ухвалення політичних рішень, а 27,7 % таким механізмом вважали вибори до Верховної Ради України. У 2008 р. лише 19% громадян України вважали вибори дієвим інструментом участі у політичному процесі. Незадоволення громадян

функціонуванням демократії сягнула у 2008 р. 70%, що є абсолютним рекордом для європейських країн [111; 114; 115]. Саме зазначені чинники низької політичної ефективності громадян є головною причиною спаду електоральної активності українських громадян у ході парламентських (-17,66%) та президентських виборів (-7,57%).

Враховуючи сучасні тенденції європеїзації внутрішньополітичного процесу у країнах-членах Європейського Союзу, зростання політичної ваги ЄС та, зокрема, посилення повноважень його єдиного представницького органу – Європейського Парламенту (ЄП), а також з огляду на європейські прагнення України, невід’ємним об’єктом для наших подальших досліджень є динаміка електоральної активності громадян у ході виборів до ЄП.

На думку деяких дослідників політичних процесів в ЄС, явка громадян країн-членів на виборах до ЄП є важливим інструментом легітимації не тільки єдиного представницького органу – Європейського Парламенту, але й Європейського Союзу як цілісного політичного формування нового типу [179]. Пропагуючи ідеали демократії у всьому світі та вимагаючи від країн-кандидатів до вступу в ЄС відповідати високим демократичним стандартам (Копенгагенським критеріям), Європейський Союз має базуватися також на принципах демократичного представництва, залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень, а тому участь громадян у виборах до ЄП є ключовим показником демократичності та відкритості ЄС, а також відчуття здатності громадян впливати на загальноєвропейський політичний процес та їх політичної ефективності на рівні ЄС.

Перші прямі вибори до ЄП відбулися у 1979 р., у яких взяли участь громадяни 9 країн членів – Німеччини, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії, Люксембургу, Великої Британії, Данії та Ірландії. У ході перших виборів була зареєстрована найвища за всю історію ЄП явка виборців у 61,99%, що у той же час була нижчою ніж середня явка на виборах до національних парламентів країн-членів ЄС [152]. Починаючи з 1979 р. електоральна активність громадян на загальноєвропейських виборах поступово

знижувалися, сягнувши критичного показника у 43% у 2009 р. З 1979 р. по 2009 р. було відзначено рекордний спад активності виборців у 18,99%. Саме тому, тенденція до зниження електоральної активності громадян, яка була нами виявлена на рівні національних виборів, набула критичного характеру саме у ході виборів до ЄП.

З кожною хвилиною розширення ЄС та посилення ролі ЄП європейські виборці демонстрували все менше бажання брати участь у загальноєвропейських виборах. У ході семи прямих виборів до ЄП явка виборців знижувалася кожного разу у середньому на 3%. Найбільший спад електоральної активності у 7% було зафіксовано у 1999 р. (див. Додаток 2.9). Таким чином, статистичні дані демонструють, що виборці не зацікавлені брати участь виборах, які є другорядними по відношенню до національних. Вибори до ЄП у 2009 р. з причин рекордно низької явки у 43% були кваліфіковані як політична «поразка Брюсселя» [179].

Для більш детального аналізу зосередимо увагу на електоральній активності громадян у ході двох загальноєвропейських виборів у 2004 р., коли у виборах брали участь 10 нових членів ЄС, та 2009 р., на яких була зареєстрована найнижча явка виборців.

За офіційними даними Європейського Парламенту, електоральна активність громадян у 2004 р. та 2009 р. істотно відрізнялася у різних країнах (див. Додаток 2.8). Незважаючи на те, що більше 90% виборців Бельгії та Люксембургу брали участь у виборах, тільки 1/3 громадян Чеської Республіки, Естонії, Польщі, Словенії та Словаччини проголосували під час виборів. Показники електоральної активності нових членів - Румунії та Болгарії, у 2009 р. були також дуже низькими, а саме: 27,67% та відповідно 38,99%.

У більшості країн членів ЄС у виборах 2009 р. взяли участь удвічі менше виборців ніж на останніх виборах до національних парламентів (див. Додаток 2.10). Парадоксальний приклад у цьому сенсі демонструє

Словаччина, де на національних виборах у 2002 р. рівень електоральної активності сягнув 54,67%, а на загальноєвропейських лише 19,64%.

Порівнюючи дані електоральної активності громадян у «нових» та «старих» членах ЄС, слід зазначити, що у 2009 р. явка виборців у нових країнах-членах була нижчою (38%) порівняно із старими 15 країнами-членами (52%). Середня явка для країн Східної Європи у 2009 р. була ще меншою – 32%. Результати 2004 р. продемонстрували аналогічне співвідношення. Найнижчі результати у 2004 р. були зареєстровані саме у нових членах – Словаччині (16,97%) та Польщі (20,87%). У 2009 р. Словаччина залишилась європейським лідером низької електоральної активності (19,67%), за якою розташувався ще один новий член – Литва з 20,98% явки громадян на виборах. Зазначений аспект низької електоральної активності нових членів ЄС набуває особливого значення для України, враховуючи її стратегічну мету набуття членства в ЄС.

Дослідники визначають головною причиною низької електоральної активності у східноєвропейських країнах соціалістичне минуле зазначених держав. Як вже було зазначено у Розділі I, соціалістична модель електоральної участі лише зовні нагадувала демократичну, але головним мотивом участі громадян у виборах були не бажання впливати на політичний процес та прийняття важливих політичних рішень. Вибори були більшою мірою символічним ритуалом, а не дієвим механізмом залучення громадян до політики. Зазначений чинник підсилюється також впливом на електоральну активність громадян тривалості членства країни в ЄС. У середньому, тривале членство країни у ЄС підвищує показники явки громадян у ході загальноєвропейських виборів до 3%. Таким чином, існує велика вірогідність того, що на наступних виборах нові 15 країн-членів ЄС (за виключенням Кіпру та Мальти, громадяни яких демонструють високу електоральну активність) поліпшать свої показники явки громадян [151, с.7].

Попри очікування та можливі перспективи поліпшення ситуації навколо електоральної активності громадян у західноєвропейських країнах та

в Україні, статистичні дані, які були нами проаналізовані, свідчать про те, що з кожним роком виборці виявляють все меншу зацікавленість в участі у виборах до національних представницьких органів. У ході виборів до Європейського Парламенту ситуація навіть набуває критичного характеру, адже рівень абсентеїзму сягнув у 2009 р. 57%. Все це призводить до позбавлення легітимації представницьких органів влади, а також національного та загальноєвропейського політичного процесу.

Навіть якщо досліджені нами країни не розділяють спільних історичних традицій демократичної участі громадян у політиці, зростаючий абсентеїзм у ході виборів порушує сам принцип рівного та справедливого представництва інтересів всіх громадян. Політична участь та залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень є невід'ємною складовою демократичного політичного процесу. Але, кількість громадян, які втратили шляхом неучасті у виборах можливість вплинути на формування ключових політичних інститутів та опосередковано можливість бути задіяними у процесі прийняття політичних рішень збільшується з кожними виборами, що віддаляє сучасні національні та наднаціональні політичні процеси від демократичних ідеалів.

Таким чином, можна дійти висновку, що зниження електоральної активності на національних та особливо на загальноєвропейських виборах є підґрунтям існування дефіциту реального впливу громадян на формування основних владних органів, участі у процесі прийняття політичних рішень, артикуляції власних інтересів та поглядів на важливі суспільно-політичні питання. Зазначені факти дають всі підстави для ствердження, що на національному, а ще більше на рівні Європейського Союзу існує високий рівень демократичного дефіциту. Частково зазначений феномен спричинений низькою довірою громадян до інституту виборів, невпевненістю у здатності впливати на політику, низької довірою до основних політичних акторів, таких як політичні партії, групи інтересів тощо. Демократичний дефіцит спричинений також складною інституційною структурою ЄС, відчуттям

незначної ваги свого голосу та на неготовності громадян розбиратися у складних адміністративно-технічних питаннях взаємодії політичних інститутів та прийняття політичних рішень на рівні ЄС.

2.4. Протестні форми політичної участі громадян

Враховуючи зафіксоване у попередніх розділах зниження електоральної активності громадян у ході національних виборів та, особливо, у ході виборів до Європейського Парламенту, зростання рівня електорального абсентеїзму, а також складність процедури організації та проведення референдумів, дедалі більшого значення набувають інші форми політичної участі, які, з одного боку, не забезпечують права прямого прийняття політичних рішень з важливих суспільно-політичних проблем, проте, з іншого, дають можливість громадянам здійснювати вплив на політичний процес. Йдеться про протестні форми політичної участі.

Під *політичним протестом* слід розуміти «супротив громадян політичній системі, офіційному політичному курсу, політичним рішенням, який здійснюється з використанням засобів, що відповідають актуалізованим вимогам» [93, с.204]. Протестні дії є інструментом негативного впливу громадян на владу та окремі її дії, спричинені незадоволенням наявною соціально-політичною ситуацією, або відсутністю інших механізмів дієвої артикуляції інтересів та реалізації власних потреб [140, с.127].

Більшість дослідників відносять до основних форм політичного протесту його організовані масові форми, а саме: мітинги, демонстрації, стайки, пікетування тощо [91, с.287; 106, с.165; 50]. Насправді, функції політичного протесту можуть виконувати також електоральний абсентеїзм, протестне голосування за опозиційні партії, явних аутсайдерів політичних перегонів або голосування «проти всіх». Всі зазначені форми кваліфікуються як «латентні форми політичного протесту» [93, с.149]. Важливість дослідження латентного електорального протесту обумовлено тим фактом, що за певних умов він може перетворитися на активні протестні дії масового

характеру. Слід при цьому відокремлювати «протестну активність», тобто рівень залучення громадян до різноманітних форм політичного протесту, та «протестний потенціал» - намір брати участь у протестних акціях за наявності певних умов. Відстеження динаміки «протестного потенціалу» дозволяє прогнозувати критичні фази його перетворення на активні дії протиставлення владі, а також, завдяки кореляції з динамкою латентного електорального протесту, надає можливість передбачити можливий рівень «абсентеїзму» або протестного голосування, але не надає можливість безпомилково передбачити момент ескалації латентного протесту у його активну стадію.

Визначення рівня протестної активності громадян, ефективності протестних дій та простежування сучасних тенденції її трансформації, уможлиблюється завдяки аналізу результатів соціологічних опитувань щодо залучення громадян у акціях протесту та готовності до такої діяльності, а також івент-аналізу – спостереженням за відрепортованими у ЗМІ протестних акціях [160, с.117]. Джерелами дослідження латентного електорального протесту слугують рівень абсентеїзму у ході виборів, відсоток голосів «проти всіх», а також тенденції голосування за опозиційні партії та аутсайдерів політичних перегонів. Проте, слід зазначити, що порівняно з участю у референдумах або електоральною активністю, компаративні дослідження протестної участі громадян пов'язані з певними складнощами, а саме: з відсутністю систематизованої компаративної статистичної бази та непрогнозованістю механізмів переростання зафіксованого протестного потенціалу та латентного електорального протесту в активні дії.

З метою ідентифікації рівня протестної активності громадян європейських країн та України, визначення її динаміки та ступеню ефективності використання як інструмент демократичної участі, подальший аналіз протестної активності громадян здійснюватиметься за такими напрямками, а саме:

- визначення динаміки протестної активності громадян європейських країн у ХХ ст. та ідентифікація наявних тенденцій щодо її розвитку;
- дослідження трансформації протестної участі громадян України та її латентних електоральних форм;
- виокремлення сучасних тенденцій інтернаціоналізації політичного протесту та його використання на рівні Європейського Союзу.

Загальноновизнаною рисою політичних протестів є їх циклічний характер [93, с.205; 187, с.191; 160, с. 117]. Як стверджує американська дослідниця П. Норріс, з середини 1950 рр. у західноєвропейських країнах розпочався новий цикл організованого протистояння громадян владі та її окремим рішенням, який символізував зростання кількості протестних соціальних рухів та проведених ними акцій [187, с.191]. Узагальнення динаміки протестних дій у рамках зазначеного циклу свідчить, що у 1960-х рр. західноєвропейські країни захлинула хвиля студентських протестів, страйків, екологічних протестних рухів та рухів за рівні права жінок. У 1980-х рр. та на початку 1990-х рр. протестні акції громадян охопили також країни Центральної та Східної Європи та призвели до прискорення падіння соціалістичних режимів. Починаючи з 1990-х рр. стала простежуватися дедалі більша інтернаціоналізація політичних протестів, свідченням чого є зафіксоване зростання кількості антиглобалістських та екологічних акцій протесту та консолідація протестних міжнародних рухів.

Традиційно протестна участь у європейських країнах досліджується у рамках п'яти її основних форм, а саме: підписання петицій, приєднання до акцій бойкоту, участь у демонстраціях, участь у неконвенційних страйках та захопленнях приміщень [154, с.39]. Ґрунтовною статистичною базою досліджень слугують дані міжнародних соціологічних опитувань «Світовий огляд цінностей» (World Values Survey) та «Європейський огляд цінностей»

(European Values Survey), які вперше були організовані у 1981 році та проводяться кожні 10 або 5 років, охоплюючи наразі більше 62 країн світу.

Статистичні дані згаданих досліджень свідчать, що у 1990-х рр. найбільш розповсюдженою формою протестної участі було підписання петицій (28%), за яким йшли участь у демонстраціях (16%) та бойкотування (9%). До неконвенційних дій протестного характеру вдавалися лише 5% громадян, з яких 2% брали участь у захопленнях приміщень [197, с.195]. Рівень протестної активності громадян в її конвенційних формах був більш високим у «старих» демократіях порівняно з країнами Східної та Центральної Європи. Опитування виявили також, що у протестах брали участь переважно громадяни з високим рівнем освіти та середнього віку. У таких сталих демократичних країнах як Велика Британія, Нідерланди, Австрія, Італія, Швейцарія, Фінляндія у 1990-х рр. порівняно з серединою 1970-х рр. відбулося зростання рівня протестної активності громадян майже вдвічі [187, с.197].

Деякі інші тенденції простежуються починаючи з 2000-х років. Дані останнього «Європейського огляду цінностей», який проводився з 1999-го по 2004-й рр., засвідчили, що зафіксовані в європейських країнах попередні тенденції зростання рівня протестної участі припинилися. У 2000-х рр. зберігалися майже незмінні його показники (див. Додаток 2.11). Слід також зазначити, що у 2002-2004 рр. у країнах Східної та Центральної Європи, до яких включено й Україну, рівень зростання протестної активності не перевищував 1%, що у комплексі з падінням на рівні -0,8% протестної активності громадян Західної Європи, створює комплексний баланс.

Статистичні дані з 2002 по 2004 рр. засвідчили, що підписання петицій залишилося найбільш розповсюдженою протестною дією. До підписання петицій залучилися 48% громадян Швеції, 38,7% громадян Норвегії, 38,2% громадян Швейцарії, але лише 3% громадян Греції. Щодо участі у демонстраціях – громадяни Іспанії (34%), Люксембургу (14,8%) та Франції

(12,8%) посідають лідируючі позиції. Найменше вдавалися до зазначеного типу політичного протесту португальці (3,5%) та фіни (2%).

Компаративний аналіз статистичних даних «Світового огляду цінностей» та «Європейського огляду цінностей» дозволив дослідникам С. Іммерфалу (S.Immerfall) та Г. Терборну (G.Therborn) ідентифікувати три групи країн, які відрізняються за рівнем протестної активності громадян, а саме:

1. країни з високим рівнем протестної активності, до яких відносяться всі Скандинавські країни, Австрія та Німеччина;
2. країни із середнім рівнем протестної активності – Нідерланди, Бельгія, Велика Британія, Ірландія, Франція;
3. країни з низьким рівнем протестної активності – до яких відносяться країни Східної та Південної Європи, включно й Україна [160, с.123].

Слід зазначити, що після хвилі протестних рухів у країнах Центральної та Східної Європи у 1980-х рр., які супроводжувалися падінням соціалістичних режимів, участь громадян в акціях протесту значно спала та її показники стабілізувалися на відносно низькому рівні. У рамках групи країн Центральної та Східної Європи найбільш високий рівень протестної участі зафіксований в Україні та Словаччині – середні показники участі у чотирьох формах протестної активності становить 11,6% та відповідно 11,45%, що у порівнянні із західноєвропейськими країнами є значно нижчим показником протестної участі громадян (див. Додаток 2.11).

Щодо предмету протестних акцій, узагальнені С. Іммерфалом та Г. Терборном дані демонструють, що у 1980-1990-х рр. лєвова частка протестів була організована пацифістськими та екологічними рухами, рухами за права людини, рівні права жінок та сексуальних меншин. У відсотковому співвідношенні протести на зазначені тематику становили 73,2% у Німеччині, 65,4% у Нідерландах, 61% у Швейцарії та 36,1% у Франції. Серед інших протестних акцій набули особливого значення акції регіональних рухів у Франції (16,6%) та Швейцарії (10,6%), у той же час робітничі рухи проводили активні протестні дії у Франції (10,1%) та Нідерландах (9,2%).

Найбільшу кількість протестів конфронтаційного характеру було проведено у зазначений період у Великій Британії [160, с.127].

Більш детальний аналіз протестної активності громадян в Україні свідчить, що її циклічний характер слід розглядати у контексті перебігу президентських електоральних циклів [93, с.205; 13, с.335]. Перший цикл масової протестної активності розпочався в Україні в кінці 1980-х рр., коли по всій країні відбулася хвиля протестних рухів, мітингів, спричинених перебудовою, кризою легітимності існуючих інститутів влади, яка почала спадати у 1990-х роках. Порівнюючи статистичні дані 1990 р. та 1991 р. слід зазначити, що у 1991 р. все менше громадян вдавалися до пасивних конвенційних форм політичного протесту, такі як підписання петицій, висунення свої кандидатів до місцевих рад (57% порівняно з 42% та, відповідно, 67% порівняно з 59%), та віддавали перевагу активній моделі протестної поведінки – страйкам, мітингам, демонстраціям (див. Додаток 2.12).

У період з 1991 по 1993 рр. на фоні економічної кризи та краху економічних реформ у суспільстві відбулася політизація економічного невдоволення, яке було практично реалізоване у стихійних протестних виступах [93, с.210]. Реакція уряду на масові страйки шахтарів, працівників освіти, працівників інших галузей промисловості була більш ніж стриманою – вимоги страйкуючих не виконувалися та навіть не проводилися переговори з ними. Це призвело до гальмування інституціоналізації протестної моделі політичної участі в українському суспільстві, яке перестало ідентифікувати страйки та демонстрації як ефективні механізми впливу на владу. Згодом «масовий політичний протест» переходить у свою латентну стадію, про що свідчить зменшення кількості протестуючих у період 1993-1996 рр. (див. Додаток 2.12).

На початку 2000-х рр. в Україні зберігалася стабільна тенденція існування суттєвого розриву між протестним потенціалом та протестною активністю громадян. За даними соціологічного опитування Центра

Разумкова у серпні 2002 р., всупереч існуванню високого рівня підтримки протестних рухів, у них брали участь лише 6,4%, порівняно з 32,6%, які задекларували ймовірність своєї участі в акціях протесту. Збільшилася частка громадян, яка брала або була готова брати участь у неконвенційних акціях протесту – 10,5%. Загалом 45% громадян готові були брати участь у дозволених і поміркованих формах протесту. Водночас, експерти Центру Разумкова звертали увагу на те, що «дистанція між готовністю до участі в акціях «на словах» і практичною участю досить значна. Тому, навіть якби виникли достатні підстави для масових акцій протесту, то у них взяли б участь далеко не всі ті, хто висловив готовність до таких дій» [129, с.32].

Таким чином, на фоні існування значного протестного потенціалу в суспільстві, на початку 2000-х рр. почала активно розвиватися ще одна актуальна для України тенденція, а саме - використання політичними партіями протестних акцій як ефективного інструменту боротьби за владу. Протестна активність громадян набула здебільше мобілізаційного характеру. Із зростанням конкуренції між владними групами все частіше почали проводитися протестні акції [53, с.17]. Свідченням цього стала хвиля масових протестів, пов'язаних з новим президентським електоральним циклом 2004 р.: акція «Україна без Кучми», «Повстань Україно», президентська кампанія та масові акції протесту, які відомі як «Помаранчева революція».

Узагальнений аналіз зазначеного періоду дозволяє дійти висновків, що звернення до мас та мобілізація громадян до протестних дій стали невід'ємними елементами політичної практики в Україні. Кульмінаційний етап президентського електорального циклу 1999-2004 рр. засвідчив, що високий протестний потенціал українського населення може бути ефективно використано суб'єктами політичного процесу у боротьбі за владу - як опозицією, так і правлячими партіями.

В рамках нового президентського електорального циклу 2010 року український дослідник В. Бортніков звертає увагу на спад задекларованої готовності громадян до участі у протестних акціях «як реакцію на

нездійснені надії та підвищений рівень очікувань» від нової влади [13, с.331]. Але з наближенням виборів та на тлі світової фінансово-економічної кризи, в Україні відбулося підвищення протестного потенціалу населення. Соціологічні опитування Центру Разумкова зафіксували у 2008 - 2009 рр. зростання рівня готовності громадян взяти участь у законних акціях протесту, але він перебуває на некритичному рівні. Так, 10,4% респондентів впевнені, що братимуть участь у мітингах, 28,1% готові до такої участі. У несанкціонованих мітингах та демонстраціях впевнені, що братимуть участь лише 4,3% та не виключають таку можливість 15,2% [44]. За умов відсутності мобілізаційних факторів, експерти не очікують перетворення зафіксованого рівня протестного потенціалу на активні дії громадян [10; 112].

Відносно низький рівень протестної активності громадян України, навіть всупереч існуванню значного протестного потенціалу, можна пояснити двома факторами, а саме:

- більшість громадян не вважає організовану протестну модель політичної участі ефективним інструментом впливу на владу;
- частка протестного потенціалу знаходить своє вираження у латентних (електоральних) формах політичного протесту, які в Україні, на відміну від західноєвропейських демократій, не обмежуються абсентеїзмом (свідомим ігноруванням голосування). До специфічної форми електорального протесту в Україні належить ще одна – голосування «проти всіх».

Аналізуючи протестну електоральну участь в Україні, слід зазначити, що всупереч інституціоналізації голосування «проти всіх» зазначена практика викликає суперечливі оцінки дослідників та міжнародних організацій із спостереження за виборами.

Як зазначається у висновку Венеціанської Комісії та ОБСЄ/БДПІЛ від 2 березня 2006 р., закріплена в українському законодавстві можливість голосування «проти всіх» є «незвичною для усталених демократій. Вона

може посилити політичну апатію населення, а також може створити у виборців ілюзію, що їх голоси мали значення, тоді як насправді не є таким» [21,с.93]. Комісія рекомендувала вилучити варіант голосування «проти всіх» з виборчого бюлетеня.

Водночас, українські та російські дослідники визнають голосування «проти всіх» як форму електоральної протестної активності та розглядають її як висловлення недовіри до основних політичних акторів, їх політики та режиму в цілому [93, с.149; 86, с.167]. Вони також звертають увагу на здатність перетворення латентного (електорального) протесту на активні форми протестної участі, за умов наявності певних мобілізаційних факторів.

У більшості сталих демократій Західної Європи варіант голосування «проти всіх» не включено до виборчих бюлетенів, адже вважається, що у цьому випадку громадяни можуть просто проігнорувати голосування. Тому, у західних демократіях рівень протестної електоральної участі вираховується на базі рівня абсентеїзму на виборах. На відміну від цієї практики, в Україні протестна електоральна участь визначається шляхом аналізу її двох компонентів: абсентеїзму та протестного голосування «проти всіх». При цьому, рівень протестного голосування на другорядних виборах (парламентських, місцевих) більший ніж на президентських виборах.

Аналізуючи протестне голосування у ході президентських виборів в Україні, слід зазначити, що воно перебуває в зоні «низьких та середньо-низьких показників» (див. Додаток 2.12) [93, с.151]. Найвищий показник протестного голосування було зафіксовано у ході парламентських виборів 1998 р. - 5,25%. Через рік, у ході президентських виборів він сягнув 3,44% та у подальшому спостерігалася тенденція до його ситуативного зниження.

Серед основних причин протестного голосування українців виділяються високий рівень незадоволення станом справ, невдоволення діяльністю окремих партій та політичних інститутів, високий рівень недовіри до владних структур та політичних інститутів, нездатність визначення серед кандидатів та політичних партій тих, хто здатен висловлювати їх ідеї та представляти їх

інтереси. Особливістю прогнозування вірогідного рівня протестної участі є той факт, що всупереч задекларованим намірам голосувати «проти всіх», з наближенням дня виборів зазначена орієнтація суттєво пом'якшується та протестний потенціал спадає. Іноді він трансформується в інші форми протестної активності, особливо за наявності бажання політичних сил застосовувати мобілізаційні практики. Яскравим прикладом такого роду трансформації є події «Помаранчевої революції», в рамках яких, навіть за умов відносно низького рівня протестного голосування (2,31% - див. Додаток 2.12), протестний потенціал трансформувалася на активну форму протестних дій. Підтвердженням цього є той факт, що більшість громадян України ідентифікували свою участь у «Помаранчевій революції» як свідому боротьбу задля захисту своїх прав та політичних свобод [93, с.160]. Вперше за часів незалежності події осені 2004 р. продемонстрували громадянам дієвість використання активних форм політичного протесту. Саме завдяки активним протестним діям вони були здатними вплинути на хід політичного процесу та домогтися врахування своєї власної позиції у процесі прийняття політичних рішень.

Враховуючи тенденцію до інтернаціоналізації та європеїзації внутрішньополітичного процесу у західноєвропейських демократіях та набуття Європейським Союзом все більших ознак консолідованого політичного формування, невід'ємним аспектом аналізу протестної активності громадян є дослідження протестів на рівні ЄС. За умов відсутності інституціалізованих форм безпосередньої демократії на рівні ЄС, а також безпрецедентно високого рівня абсентеїзму громадян на виборах до Європейського Парламенту (57%), протестна активність теоретично може виступати як механізм впливу громадян на загальноєвропейський політичний процес та трансформації апатії та абсентеїзму на активні форми залучення громадян до політики.

Всупереч теоретичним оцінкам, з 1984 р. по 1997 р. відбулися 490 колективних протестів на рівні ЄС, які представляють лише 5% від всіх

протестів, які відбулися у зазначений період у країна-членах ЄС (див. Додаток 2.13). Протести на рівні ЄС мали як підґрунтя невдоволення громадян певними діями національних урядів. До протестних форм політичної участі вдавалися ті професійні групи, на діяльність яких ЄС впливає безпосереднім чином, а саме: фермери, риболови, будівельники, шахтарі, адже ЄС у першу чергу є економічним співтовариством та координувана спільна політика імплементується найбільшою мірою саме у сфері економіки. Співвідношення протестних акцій професійних та непрофесійних груп (екологічні рухи, рухи за права жінок, сексуальних меншин тощо) свідчить, що 82,1% з них були організовані професійними групами [141, с.39]. Найрозповсюджена форма протесту - мирні демонстрації представляють 32% всіх протестів на рівні ЄС та 27% протестів на національному рівні. При цьому, страйки, будучи найбільш популярною формою протестної активності професійних груп на національному рівні (45,7%), на рівні ЄС використовуються лише у 9,3% випадків. Конфронтаційні протести є більш популярним інструментом відстоювання власної позиції на рівні ЄС ніж у рамках національних політичних систем (див. Додаток 2.13). Як продемонструвала практика, враховуючи специфіку питань, які спричиняють протестні дії, більш ефективним механізмом відстоювання власних інтересів протестуючих є використання інструменту лобіювання, а не масових протестів.

Саме тому, протестна участь на рівні ЄС перетворюється на незвичну форму політичної участі громадян, аніж є стандартною практикою. Дослідники вбачають причини цього феномену в існуванні певних складнощів адміністративного характеру в організації загальноєвропейського протесту, пов'язаних з величезними масштабами ЄС, а також з тим, що національні протести мають дуже обмежений та непрямий вплив на ЄС [193, с.132]. Надмірна бюрократизація ЄС та складна інституційна структура спричиняє дистанціювання громадян та унеможливує мобілізацію для участі у протестних акціях на загальноєвропейському рівні. Наприклад,

навіть за умов бажання певних інституцій або політиків ЄС врахувати інтереси та вимоги протестуючих, для імплементації відповідного рішення потрібно подолати складні бюрократичні бар'єри, такі як консенсусне або одноголосне голосування для прийняття відповідного рішення на рівні Ради ЄС. Попри існування структурних перепон, політологи прогнозують стрімкий розвиток протестних рухів з питань функціонування ЄС у межах національних кордонів країн-членів [141, с.34].

Підсумовуючи викладений аналіз протестної активності громадян на національному рівні та на рівні ЄС слід зазначити, що, порівняно з іншими традиційними формами участі громадян у політиці, вона охоплює досить незначну частку населення та не є розповсюдженою політичною практикою для більшості країн.

Теоретично слід було б очікувати на збільшення рівня протестної активності громадян, враховуючи сучасні тенденції розвитку традиційних форм політичної участі, а саме: зростання рівня абсентеїзму на виборах до національних органів влади, критичний рівень неявки у ході виборів до Європейського Парламенту, низька ефективність інституту референдуму в артикуляції та відстоюванні інтересів громадян, а також відсутність безпосередніх форм народовладдя на рівні ЄС. Але попри ці очікування, як засвідчили статистичні дані, у європейських демократіях протестна активність громадян не тільки перебуває на досить низькому рівні, але й має тенденцію до зниження.

Така негативна динаміка спостерігається на сучасному етапі також і в Україні. Особливістю протестної моделі політичної участі громадян в Україні є наявність нетрадиційного для західних країн інституту голосування «проти всіх», який, попри те, що підвищує рівень політичної апатії та створює у виборців лише враження, що їх голоси було враховано, насправді нейтралізує певну частку протестного потенціалу в українському суспільстві. Протестна участь в Україні перетворилася здебільшого на ефективний інструмент політичної боротьби політичних акторів, а не на ефективний

механізм контролю за владою, протистояння її певним рішенням та відстоювання інтересів громадян. Єдиним прикладом дієвості використання активних форм протесту громадянами в Україні стали події «Помаранчевої революції».

На рівні ЄС, де спостерігається найсуттєвіший спад активності у рамках традиційних форм участі громадян у політиці – виборах та референдумах, протестна участь також не стала дієвим механізмом впливу громадян на процес прийняття політичних рішень та реалізації власних інтересів.

Таким чином, тенденції до зниження протестної активності громадян, існування певних адміністративних та організаційних складнощів проведення протестних акцій, високий рівень ігнорування владою вимог протестуючих та бюрократизація процесу імплементації рішень, прийнятих під їх тиском, спроби нейтралізації владою протестного потенціалу шляхом використання штучних малодієвих механізмів голосування «проти всіх» свідчать про те, що протестна активність громадян не є ефективним механізмом нейтралізації зафіксованого феномену «демократичного дефіциту». Більш того, він навіть підсилюється, особливо на рівні ЄС, адже останнім часом відбулося зниження рівня протестної активності громадян, які не вбачають у протестах реального механізму впливу на владу та на процес прийняття політичних рішень.

Висновки до II розділу

Аналіз основних чинників, мотивів та функцій політичної участі засвідчив, що обрання громадянами певної форми політичної участі або комплексної моделі політичної поведінки здійснюється під впливом чисельних факторів, об'єктивних та суб'єктивних умов, які й визначають її сутність та спрямування. На політичну участь громадян впливають також чисельні мотиви - сукупність зовнішніх або індивідуально-психологічних факторів, найчастіше пов'язаних із задоволенням потреб громадян, що

спонукають їх до політичної діяльності та наділяють її певним значенням та спрямованістю.

Порівняння основних сучасних форм політичної участі громадян на рівні національних держав та на рівні транснаціонального політичного формування нового типу – Європейського Союзу включило участь громадян в урядуванні на електоральній стадії політичного процесу та у міжвиборчий період, а саме: участь у референдумах як формі безпосереднього урядування, участь у виборах (електоральна участь) та протестні форми політичної участі. Компаративний аналіз засвідчив, що:

1. Попри зростаючу на сучасному етапі кількість проведених референдумів, рівень участі у них громадян європейських країн та України зазнав певні тенденції до зниження. Водночас, активність громадян у ході референдумів залишається досить високою у порівнянні з іншими формами політичної участі у рамках національних політичних систем. Національні референдуми, як інститут участі громадян у політиці та прийняття суспільно-політичних рішень у міжвиборчий період, розглядаються громадянами як потенційні інструменти вирішення проблеми недостатнього впливу на «народних обранців» та недостатнє залучення до процесу прийняття політичних рішень тощо;
2. Практика проведення референдумів у рамках Європейського Союзу у 2005 р. та 2008 р. підтвердила, що у транснаціональному плані референдум набув функцій унікального інструменту висловлення протестної думки громадян, особливо в умовах незадоволення актуальним станом справ, недовіри до політичних інститутів ЄС та їх політики, їх віддаленості від потреб громадян. Спроба імплементації демократичних стандартів урядування на рівні складної інституційної структури ЄС через використання інституту референдуму зазнала негативних результатів;
3. Незважаючи на особливе місце референдумів у сучасних демократичних системах, на практиці вони виявилися менш впливовими та значущими у

рамках розгортання політичного процесу як на національному рівні, так і на наднаціональному рівні ЄС. На сучасному етапі політичного розвитку референдуми рідко використовуються для залучення громадян до прийняття політичних рішень, лише тоді, коли владна еліта впевнена в отриманні вигідного для неї рішення. Складність адміністративної процедури проголошення референдумів за народною ініціативою, у деяких випадках виключення громадян з переліку суб'єктів ініціювання референдумів, невизначений юридичний статут прийнятих у ході референдуму рішень та їх не завжди обов'язковий характер, як це сталося з референдумом 2000 р. в Україні, позбавляє їх контрольних функцій. Референдуми перетворюються на символічний інструмент легітимації прийнятих владою рішень;

4. Поряд із зниженням політичної активності громадян у ході референдумів відбувається ще суттєвіше зменшення участі громадян західноєвропейських країн та України у виборах до національних представницьких органів. У ході виборів до Європейського Парламенту – єдиного органу ЄС, який формується за принципом представницького урядування, ситуація навіть набуває критичного характеру - рівень абсентеїзму сягає 57%;
5. Зростаючий швидкими темпами рівень абсентеїзму призводить до позбавлення все більшої кількості громадян можливості вплинути на формування ключових політичних інститутів та можливості бути опосередковано задіяними у процесі прийняття політичних рішень, легітимації представницьких органів влади, а також національного та загальноєвропейського процесу прийняття політичних рішень;
6. Попри очікування щодо зростання рівня протестної активності внаслідок високого рівня апатії та абсентеїзму громадян у рамках виборів, він не лише перебуває на досить низькому рівні в рамках національних держав та ЄС, але й має тенденцію до зниження;

7. Особливістю протестної моделі політичної участі громадян в Україні є наявність нетрадиційного для західних країн інституту голосування «проти всіх», який, попри те, що підвищує рівень політичної апатії та створює у виборців лише враження, що їх голоси було враховано, насправді нейтралізує певну частку протестного потенціалу в українському суспільстві. Протестна участь в Україні перетворилася здебільшого на ефективний інструмент політичної боротьби політичних акторів, а не на ефективний механізм контролю за владою, протистояння певним її рішенням та відстоювання інтересів громадян. Єдиним прикладом дієвого використання активних форм протесту громадянами в Україні стали події «Помаранчевої революції»;
8. На фоні суттєвого спаду електоральної активності громадян, малоефективності інститутів прямої демократії, а саме референдумів, у залученні громадян до урядування, зниження показників протестної активності громадян є достатні підстави стверджувати, що на сучасному етапі політичного розвитку існує певний дефіцит участі громадян у політичному процесі та впливу на владу в плані ефективного відстоювання власних інтересів;
9. Дефіцит впливу громадян на політичний процес та дефіцит участі у прийнятті політичних рішень є більш помітним на рівні ЄС, політичні масштаби та інституційна структура якого не може забезпечити навіть такий рівень політичної участі громадян, як це відбувається у рамках національних держав. Зазначений феномен набуває особливого значення не тільки для країн ЄС, але й для України, яка має стратегічну мету стати членом ЄС.

РОЗДІЛ ІІІ

ПОДОЛАННЯ «ДЕМОКРАТИЧНОГО ДЕФІЦИТУ» ЯК ФАКТОР ОПТИМІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА НАДНАЦІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ.

3.1. Феномен «демократичного дефіциту»: поняття, сутність та зміст

Результати проведеного компаративного аналізу участі громадян у політичному процесі та їх впливу на прийняття політичних рішень як на рівні національних політичних систем, так і на наднаціональному рівні Європейського Союзу, засвідчили, що наразі існує тенденція до зниження електоральної та протестної активності громадян, інструменти прямого урядування громадян або є малоефективними, або не передбачені інституційною структурою політичних систем. Відсутні також й альтернативні канали контролю владних інститутів та впливу з боку громадян на розвиток політичного процесу та прийняття політичних рішень.

Перераховані феномени зниження участі громадян у політичному процесі та низького впливу на владу у відстоюванні власних інтересів отримали декілька визначень, а саме: «відхід», «синдром втомленості демократії», «дефективна демократія», «незадоволений демократ». Водночас, найбільш оптимальним, на думку дисертанта, у відображенні його сутності є відносно нове для політичної науки поняття «*демократичного дефіциту*». Всупереч тому, що це поняття використовувалося для визначення недемократичності функціонування ЄС, останнім часом воно почало активно вживатися й для характеризування сучасних негативних тенденцій зниження політичної активності громадян у сталих демократіях, або країнах, які знаходяться на етапі «демократичного транзиту».

Зниження показників політичної активності громадян є одним з важливих індикаторів існування «демократичного дефіциту», але сутність зазначеного феномену не слід зводити лише до нього. На переконання дисертанта, феномен «демократичного дефіциту» слід аналізувати як більш

комплексне явище розвитку сучасного політичного процесу, що охоплює, зокрема, такі його аспекти, як народне представництво, демократичний контроль, політична ефективність громадян, легітимність владних інститутів та політичного процесу, а також відкритість політичної системи та її здатність забезпечувати артикуляцію та реалізацію інтересів громадян.

Вперше термін «демократичний дефіцит» було введено в обіг на початку 1980-х рр. британським депутатом Б. Ньютоном Данном (Bill Newton Dunn) у ході дебатів у Європейському Парламенті для підкреслення недостатнього рівня демократичності функціонування тоді ще Європейського Економічного Співтовариства. У цьому ключі слід підкреслити, що всупереч розповсюдженій гіпотезі Е. Моравчика (Andrew Moravcsik), наднаціональна сутність не може стати на заваді здійснення оцінки рівня демократичності ЄС за класичним принципом [182, с.621; 184, с.332]. Дійсно, на початковому етапі розбудови інституційної структури ЄС у 1950-х рр. мало хто звертав увагу на рівень демократичності, залучення громадян до загальноєвропейського політичного процесу, на врахування та реалізацію їх інтересів у рамках процесу прийняття політичних рішень. Десятиліттями Європейський Союз залишався результатом «ліберального консенсусу», економічним та регіональним формуванням. Легітимність ЄС мала зовсім інші, аніж традиційні для національних держав джерела, а саме: впевненість громадян у тому, що європейська інтеграція матиме як результат встановлення миру та добробуту у власних країнах.

Цей ліберальний консенсус було порушено вперше у 1992 р., під час конституційної кризи, яка була пов'язана з ратифікацією Маастрихтського договору, коли постала амбітна мета політичної інтеграції країн-членів та передачі частки національного суверенітету Брюсселю [143, с.144]. Подальше суттєве розширення повноважень ЄС, поглиблення політичної інтеграції, виведення процесу прийняття важливих для громадян політичних рішень за межі національних владних структур та інтернаціоналізація внутрішньополітичного процесу за своєю сутністю не вкладалися у

традиційні рамки демократичного контролю [75, с.86]. Нормативні принципи демократії, включаючи й основні форми політичної участі громадян, мали би бути перенесенні в рамках нової постмодерністської політичної системи, на яку перетворився ЄС наприкінці 1990 рр., адже все частіше ЄС визначали не як міжнародну організацію, а як «наддержаву» чи «регуляторну державу», яка мала б базуватися на західноєвропейських традиціях демократичного урядування. Всупереч цьому, політики та дослідники фіксували віддалення від цих традицій.

Первісне значення терміну «демократичний дефіцит» відображало недемократичність ЄС, недостатнє представництво інтересів громадян, відсутність «демократичної легітимації» функціонування його основних інститутів та механізмів підзвітності владних органів [150]. У тексті Єдиного європейського акту у 1986 р. зазначений термін було вперше використано на рівні офіційних документів ЄС та зазначено, що одним з головних завдань ЄС має стати подолання «дефіциту демократії» у ході прийняття політичних рішень [75, с.79].

Широкого розповсюдження у дослідницькому колі та ЗМІ зазначений термін отримав на початку 2000-х рр. у зв'язку з пришвидшенням та поглибленням процесу європейської інтеграції, а також у зв'язку з безпрецедентним розширенням ЄС та набуття членства Східноєвропейськими країнами, які не мали досвіду демократичного урядування. Зазначені політичні трансформації започаткували публічні дискусії щодо демократичних основ функціонування ЄС [143, с.1]. Феномен «демократичного дефіциту» швидко перетворився на популярний об'єкт наукових досліджень, метою яких було визначення сучасних демократичних процесів у національному та транснаціональному вимірі. Незважаючи на критику деяких дослідників про те, що «демократичний дефіцит» символічно асоціюється здебільшого з негативними наслідками процесу євроінтеграції не обов'язково у площині демократичного урядування, зазначене поняття відокремилася у рамках термінологічного інструментарію

західноєвропейської політології та почало використовуватися для визначення недемократичних тенденцій розвитку та функціонування сучасних політичних систем, зокрема Європейського Союзу [184, с.349].

Слід підкреслити, що підходи щодо визначення терміну «демократичний дефіцит» різняться за принципом національної приналежності дослідників, більш прийнятних для них причин існування методів подолання зазначеного феномену, але серед найбільш розповсюджених слід виокремити наступні, а саме «демократичний дефіцит» це:

1. «політична практика, коли прийняті в рамках Європейського Союзу рішення недостатньо представляють інтереси як громадян, так і держав-членів ЄС» [134, с.366];
2. «дефіцит представництва та підзвітності інститутів ЄС по відношенню до громадян, а також дефіцит легітимності ЄС в умовах, коли держави-члени вже не можуть претендувати бути її традиційним джерелом» [134, с.368];
3. «обмежена здатність громадян впливати на діяльність ключових інститутів влади ЄС з причин зростання ролі виконавчих політичних інститутів та зменшення рівня парламентського контролю» [155, с.534];
4. «феномен, що з'явився у результаті передачі влади від рівня держав-членів на загальноєвропейський рівень, в умовах, коли вона переходить іншим, аніж Європейський Парламент інститутам» [143, с.1];
5. «віддалення владних інститутів від інтересів та потреб громадян та відсутність прозорості, підзвітності та демократичного залучення у ході прийняття важливих політичних рішень» [180, с.1];
6. «розбіжність у рамках ЄС між демократичною практикою у теорії та в реальності» [215, с.20];
7. «відсутність прозорості, недостатня участь громадян у процесі урядування, а також необґрунтованість процесу прийняття

політичних рішень, занадто технологічний та адміністративно складний, непідконтрольний та непідзвітний громадськості» [216, с.74].

Попри те, що більшість дослідників асоціюють феномен «демократичного дефіциту» з негативними аспектами функціонування ЄС та його невідповідність демократичним стандартам, все частіше зазначений термін використовується й для визначення недостатнього представлення інтересів та впливу громадян на рівні традиційних національних політичних систем. Саме тому, дисертант пропонує не обмежувати зміст поняття «демократичний дефіцит» лише транснаціональною складовою, а доповнити його національним виміром. Випереджаючи подальший аналіз природи, джерел, чинників впливу та можливих шляхів подолання феномену «демократичного дефіциту», на базі узагальнення та синтезу вищевикладених визначень, дисертант пропонує таку дефініцію:

демократичний дефіцит - це феномен поступового обмеження безпосередньої участі громадян у процесі урядування, обмеження можливості впливати на процес прийняття політичних рішень, формування ключових органів державної влади, артикуляції та реалізації власних інтересів, через механізми представництва та політичної участі, а також непрозорість та непідзвітність основних владних інститутів національної політичної системи та ЄС у процесі їх функціонування.

Функціональна цінність запропонованого визначення полягає у тому, що воно, окрім ЄС, охоплює й національні політичні системи. Таким чином, «демократичний дефіцит» є вже не специфічним негативним ефектом європейської інтеграції, але охоплює й сучасні тенденції віддалення від демократичних принципів урядування національних політичних систем.

Визначення також надає можливість узагальнити зміст цілої низки понять, які наразі використовуються у науковій літературі для пояснення негативних тенденцій розвитку демократичного урядування, такі як «втомленість демократії», «дефективна демократія», «аномія», «відхід»,

«незадоволений демократ». Всі вони торкаються окремого аспекту віддалення сучасної політичної практики від демократичних принципів та обмеження впливу громадян на процес прийняття політичних рішень. При цьому, кожне з них може бути використано лише у рамках аналізу політичної системи певного типу, як наприклад, «незадоволений демократ» для характеристики негативних тенденцій у сталих демократіях, тоді як «аномія», «дефективна демократія» та «відхід» стосовно політичних систем на стадії демократичного транзиту.

Розкриття змісту зазначених термінів дає можливість констатувати, що незалежно від демократичних традицій та інституційної структури політичних систем, всі вони стикаються з певними труднощами у плані імплементації демократичних принципів урядування. Так, наприклад, німецький дослідник Х. Д. Клінгеман (Hans-Dieter Klingemann), аналізуючи сучасні тенденції зниження електоральної активності громадян, зростання недовіри до владних інститутів та зменшення впливу на процес прийняття політичних рішень, вводить поняття «незадоволений демократ». Зазначене поняття, акцентуючи увагу на соціально-психологічних чинниках політичного процесу, зводить проблеми сталих західних демократій до того, «що незважаючи на прихильність громадян до високих демократичних стандартів та процедур, вони відчують незадоволеність політикою певної владної групи», чим пояснюється високий рівень апатії, абсентеїзму та протестного потенціалу громадян [173, с.363].

У середині 1990-х рр., оцінюючи результати демократичного транзиту колишніх соціалістичних країн, до науково інструментарію політичної науки було введено термін «дефективна демократія», який використовувався для визначення «можливого довготривалого впровадження демократичних принципів урядування у рамках недемократичних режимів» [8, с.78].

В українській політології для визначення суттєвих недоліків транзитного етапу широкого розповсюдження отримало поняття «відхід», тобто свідомо відмова громадян від активної соціально-політичної позиції, та «аномія» -

ігнорування або негативне ставлення громадян до певних соціально-політичних норм навіть за умов їх визнання. Обидва феномени спричинені високим рівнем недовіри переважної більшості населення України до органів державної влади, відсутністю політичних ідеалів та низьким рівнем політичної ефективності громадян [13, с.319; 334].

Всі наведені поняття використовуються у політичній науці для підкреслення недемократичних тенденцій розвитку політичних систем, ключовим фактором яких є недостатній рівень залучення громадян до політичного процесу. Тому, використання уніфікованого поняття «демократичний дефіцит» не матиме на меті спростування значення всіх перерахованих термінів, але безперечно надасть можливість систематизувати існуючі підходи щодо дослідження основних проблем у ході забезпечення політичного представництва громадян та їх участі у політичному процесі в межах національних держав та на рівні постмодерністських політичних систем, як це відбувається у рамках ЄС.

І хоча більшість аргументів на користь існування «демократичного дефіциту» були вироблені у рамках аналізу інституційної структури та політичних практик ЄС, на думку дисертанта, вони можуть бути екстрапольовані й на національні держави, адже незважаючи на масштаби сучасних політичних систем, всі вони мають відповідати стандартам демократичного урядування. З метою подальшого аналізу витоків існування «демократичного дефіциту», виокремлення його основних вимірів та співвідношення сучасних політичних практик з демократичними критеріями, дисертант пропонує узагальнити основні аргументи дослідників на користь існування «демократичного дефіциту» у рамках наступної класифікаційної схеми, а саме:

1. «демократичний дефіцит» спричинений *низьким рівнем легітимності* національних політичних систем, та особливо ЄС, як наслідок зростаючої апатії та абсентеїзму у ході виборів та референдумів. Неспроможність національних держав й надалі бути джерелом

легітимації ЄС та відсутність базових компонентів демократичного урядування – консолідованого «демосу», транснаціональних європейських політичних партій, загальноєвропейського політичного дискурсу між владою та громадянами, загальноєвропейських виборів знижують легітимність ЄС до критичного рівня порівняно із національними державами. Інститути прямої демократії на національному рівні виявляються малоефективними у плані артикуляції інтересів громадян. В ЄС інститут безпосереднього урядування громадян нормативно не закріплений;

2. «демократичний дефіцит» викликаний *непрозорістю* функціонування інститутів виконавчої влади та процесу прийняття важливих суспільно-політичних рішень. Віддаленість від громадян та закритість основних виконавчих інститутів ЄС підсилюється складною інституційною структурою та незрозумілою для пересічного громадянина процедурами прийняття політичних рішень;
3. «демократичний дефіцит» підсилений *домінуванням мажоритарної системи прийняття рішень*, що призводить до загрози «тиранії більшості» та порушення принципів пропорційного представництва;
4. «демократичний дефіцит» спричинений *непідзвітністю владних інститутів громадянам*, недостатньою роллю представницьких інститутів влади у рамках сучасних політичних систем, особливо на рівні ЄС [215, с.12; 155, с.4-6; 216, с.12; 134, с.367-374; 143, с.19-22].

Як впливає із зазначених аргументів, «демократичний дефіцит» звісно не може бути викликаний лише низьким рівнем політичної участі громадян у її традиційних форматах (виборах, референдумах, мітингах, демонстраціях, підписання петицій), адже це комплексне явище, яке пов'язане з інституційною структурою політичних систем, соціально-психологічними та символічними факторами демократичного процесу, а також із процедурними практиками демократичного урядування. Але саме політична участь є тим базовим компонентом, без якого ні належна інституційна структура, ані

наявність демократичних процедур, не дають нам можливість стверджувати, що політична системи відповідає критеріям демократичності. Адже усвідомлена участь громадян у політиці забезпечує належний рівень легітимізації політичного процесу, надає можливість впливати на інститути влади та процес прийняття політичних рішень, артикулювати та реалізувати власні інтереси.

Базуючись на наведену єдину систему аргументів, подальше розкриття їх змісту, детальний аналіз причин та чинників «демократичного дефіциту» буде здійснено у двох площинах - національних держав, з особливим акцентом на Україні, та у площині політичної системи ЄС. Це надасть можливість виробити систему рекомендацій щодо нейтралізації «демократичного дефіциту», а поряд з цим й щодо збільшення рівня політичної участі громадян відокремлено для обох типів політичних систем, в залежності від специфіки їх функціонування, демократичних традицій та наявної інституційної структури.

3.2. Чинники зростання та форми прояву «демократичного дефіциту» на національному та на наднаціональному рівнях

Дослідження феномену «демократичного дефіциту» базуються на співвідношенні реальної політичної практики, процедур та інститутів, які існують у рамках національних держав та ЄС, із загальновизнаними теоретичними критеріями оцінки демократичності політичного режиму, які, як було продемонстровано у першому розділі, у рамках різних теорій демократії можуть суттєво відрізнятися. Незважаючи на це, всі вони без виключення підкреслюють центральну роль політичної участі громадян в урядуванні як передумови демократичності політичної системи.

Подальший аналіз природи та форм проявів «демократичного дефіциту» здійснюватиметься у рамках двох вимірів, а саме:

- *соціокультурного виміру*, який охоплюватиме аспекти демократичної легітимності, політичної ефективності та довіри до влади, політичної

ідентичності, використання деліберативних процедур у рамках вироблення та прийняття політичних рішень, існування консолідованого «демосу», ефективного комунікаційного поля тощо;

- а також *інституційного виміру*, у рамках якого будуть проаналізовані рівень інституційного та процедурного забезпечення демократичного урядування, співвідношення ролі виконавчих та представницьких органів влади, підконтрольність та підзвітність непередставницьких владних інститутів громадянам, ефективність механізмів прямого урядування громадян тощо.

Незважаючи на те, що основні аргументи на користь існування «демократичного дефіциту» спільні як для національних держав, так і для ЄС, розкриття їх суті у рамках двох зазначених вимірів демонструє певні відмінності щодо форм та масштабів їх прояву. Саме тому запропоновану двовимірну класифікацію слід доповнити двома рівнями аналізу: національним та загальноєвропейським.

Розглядаючи *соціокультурну складову* існування «демократичного дефіциту», слід зазначити, що більшість дослідників залишають її без належної уваги, або аналізують лише як показник рівня соціальної підтримки політичної системи [134, с.373]. Водночас, на думку дисертанта, саме соціокультурні компоненти, такі як рівень довіри громадян до владних інститутів, задоволеності функціонуванням демократії та відданість демократичним принципам, усвідомлена вага власного голосу та здатність впливати на процес прийняття політичних рішень, ідентифікація із політичними партіями, існування дієвих деліберативних механізмів вироблення рішень з важливих суспільних проблем, а також існування консолідованої політичної спільноти, є базовими критеріями оцінки відкритості політичних режимів, без яких навіть належна інституційна структура та процедури не могли б забезпечити участь громадян у політичному процесі, а відтак і його демократичність. Соціокультурні аспекти «демократичного дефіциту» переміщують акценти з симптомів його

прояву на сутність проблеми, виявляючи таким чином можливості її усунення.

На рівні національних політичних систем соціокультурний вимір «демократичного дефіциту» ідентифікується здебільшого з дефіцитом легітимності політичної системи, тобто з низькою підтримкою та довірою громадян до існуючих політичних інститутів та процесів прийняття політичних рішень, що призводить до зростання песимістичних настроїв у суспільстві та розповсюдження політичної апатії та абсентеїзму.

Статистичні дані п'яти опитувань «Світового огляду цінностей» (World Values Survey) у 1981 – 2005 рр. дозволили американській дослідниці П. Норріс (Pipa Norris) констатувати, що «протягом останніх майже 25 років відбувся хоча й незначний, але все ж таки спад рівня підтримки громадян національних політичних систем, який вираховується на базі порівняння ступеню довіри до основних владних інститутів» [185]. Дослідниця також констатує, що якщо по відношенню до виконавчих або місцевих органів влади рівень довіри громадян не зазнав суттєвих змін, зазначена негативна динаміка спричинена здебільшого зростаючою недовірою до представницьких органів влади - національних парламентів.

Так, компаративний аналіз статистичних даних «Світового огляду цінностей» щодо рівня довіри громадян парламентам у 5 західноєвропейських країнах, а саме: Іспанії, Швеції, Великій Британії, Фінляндії та Німеччині, демонструють значний спад довіри протягом останніх декількох десятиліть (див. Додаток 3.1). Найбільш явним є незадоволення громадян рівнем функціонування законодавчих органів у Німеччині та Великій Британії. У зв'язку з цим слід підкреслити, що саме у Великій Британії, на фоні зниження довіри до національного парламенту, спостерігається також суттєвий спад електоральної активності громадян (див. Додаток 2.6).

Ще одним важливим показником соціокультурного виміру «демократичного дефіциту» є низький рівень політичної ефективності

громадян, тобто відчуття здатності впливати на політичний процес та політичні інститути, а також усвідомлений рівень компетентності приймати політичні рішення. Слід зазначити, що інтернаціоналізація політичних проблем перетворили внутрішньополітичний процес на складний та не завжди зрозумілий механізм для громадян. Складність питань, з якими стикаються сучасні держави, не викликають бажання громадян витрачати більше часу та ресурсів на з'ясування їх суті та перетворює процес прийняття політичних рішень щодо зазначених питань на високотехнологічний та елітарний процес. Відбувається неминучий процес віддалення держави від громадян, основним показником якого є спад рівня задоволеності функціонуванням демократії.

Як вже було продемонстровано у рамках другого розділу на базі даних періодичних соціологічних опитувань «Євробарометр» (Eurobarometer) щодо рівня задоволеності громадян функціонуванням демократії (див. Додаток 2.7), на фоні незначних позитивних зрушень, у деяких країнах простежуються суттєві негативні тенденції. Так, якщо у Португалії у 1991 р. 75% громадян були задоволені рівнем функціонування демократії, то у 2004 р. цей показник знизився до 31%. У зазначений період у Німеччині ця різниця сягнула (-10%), у Великій Британії (-2%). У середньому у 2004 році майже 36% громадян західноєвропейських країн не були задоволені рівнем функціонування демократії у власних країнах.

Як стверджує П. Норріс, невідповідність функціонування політичних режимів очікуванням громадян ставить під загрозу існування зазначених режимів. Особливо помітний зазначений факт у «нових» демократіях, у рамках яких політичні актори та основні владні інститути ще не встигли заручитися широкою підтримкою громадян. Саме тому великий розрив між оцінкою демократичності режиму та демократичними очікуваннями громадян становить ризик для стабільності політичних систем [185].

Базовим показником вимірювання існуючого у рамках національних політичних систем «демократичного дефіциту», на думку дисертанта, може

статистичний компаративний аналіз показників оцінки громадян рівня демократичності власних держав та рівня їх особистої прихильності до демократичних принципів та ідеалів (умовний діапазон оцінки від 1 до 10 балів). Порівняння відповідей на зазначені два запитання у рамках соціологічного опитування «Світовий огляд цінностей» за 2005 р. дає підстави констатувати, що в усіх без виключення країнах фіксується негативне співвідношення між оцінкою громадян рівня демократичності урядування та їх прихильністю до демократичних ідеалів (див. Додаток 3.2). У сталих західноєвропейських демократіях рівень прихильності громадян до демократичних принципів та ідеалів значно вищий (8,9) у порівнянні з країнами Східної Європи (8,2), включно й з Україною (8,0). Також у західноєвропейських країнах простежується вищий рівень оцінки громадян власних політичних систем як таких, що функціонують у відповідності до демократичних стандартів та норм. Таким чином, показник «демократичного дефіциту» у сталих демократіях дорівнює (-1,9) у порівнянні із (-3,1) у східноєвропейських країнах.

Статистичні дані також свідчать, що найбільший рівень «демократичного дефіциту» зафіксовано у країнах Східної та Центральної Європи, серед яких Україна демонструє найбільший показник у (-3,8). І це попри те, що українські громадяни виявляють достатньо високу прихильність до демократичних цінностей та ідеалів у порівнянні навіть із західноєвропейськими країнами.

Для пояснення причин існування в Україні значних негативних показників у порівнянні із іншими європейськими країнами, на думку дисертанта, слід відзначити певні соціокультурні особливості її демократичної трансформації.

Зокрема, порівняно з країнами Західної Європи, в Україні відсутні традиції демократичного урядування та переважає «пасивно-демократичний тип політичної культури». Як зазначає український дослідник В. Бортніков, 50,7% громадян України за даними соціологічних досліджень «сприймають

демократичні цінності, але не готові активно їх підтримувати», що у свою чергу призводить до зростання рівня абсентеїзму та прихованого протестного потенціалу громадян [13, с.318].

Ще одним джерелом «демократичного дефіциту» є низький рівень політичної ефективності громадян, тобто усвідомленої здатності впливати на хід політичного процесу та політичні інститути. Так, за даними соціологічних досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» та Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, у 2007 р. 62% громадян України вважали, що вони нездатні впливати на процес прийняття політичних рішень та на дії владних інститутів. У 2009 р. зазначена цифра досягнула 72,4%. Незадоволення громадян функціонуванням демократії досягла у 2008 р. 70%, що є рекордом для європейських країн [111; 114; 115].

В умовах зафіксованої у другому розділі неефективності форм безпосереднього урядування громадян, необов'язкового характеру рішень всеукраїнських референдумів, ігнорування протягом тривалого часу українською владою протестних форм політичної участі громадян та їх трансформація на механізм боротьби основних політичних сил, все ширшого розповсюдження серед українських громадян отримують латентні форми політичного протесту. Серед зазначених латентних форм особливо виділяється «відхід», тобто свідомо відмова від активної суспільно-громадської позиції. До вищеперерахованих причин обрання зазначеної форми політичного протесту слід також додати домінування патерналістських настроїв, низький рівень матеріального забезпечення переважної більшості громадян, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства, низький рівень політичної ідентифікації населення тощо [13, с.335].

Як показала політична практика, в Україні не існує дієвого деліберативного процесу, який передбачав би консультації влади та громадян з важливих суспільно-політичних питань та залучення якомога більшої

кількості громадян до процесу прийняття політичних рішень. Суспільні дискусії носять або формальний характер, як це сталося у процесі обговорювання внесення змін до Конституції України у 2000 р., або ініціюються певними партіями для боротьби із своїми політичними опонентами, що лише поляризує суспільство та не надає громадянам жодних дієвих важелів впливу на процес прийняття остаточних рішень. Яскравим прикладом у цьому сенсі є ініціювання суспільних дискусій з питань вступу України до НАТО або статусу російської мови, які актуалізуються особливо у період виборчих кампаній.

Враховуючи зазначені соціокультурні джерела «демократичного дефіциту» на рівні національних політичних систем, слід зазначити, що поширення апатії та абсентеїзму лише підсилюють його, адже у такий спосіб громадяни вдаються до добровільної відмови від можливості впливати на процес прийняття політичних рішень, висловлювати власні позиції та інтереси.

На рівні ЄС «демократичний дефіцит» також проявляється через зростаючий абсентеїзм та апатію, які досягли критичних відміток. Як вже було зазначено, рівень абсентеїзму у ході виборів до Європейського Парламенту сягнув у 2009 р. рекордної відмітки у 57%. До цього слід додати також, що з кожним роком громадяни країн-членів ЄС висловлюють все більш скептичні погляди щодо ефективності своєї політичної участі на рівні ЄС (див. Додаток 3.3). Так, у 2006 р. 50% респондентів вважали, що політична участь громадян не є необхідним компонентом загальноєвропейського політичного процесу.

Такі негативні тенденції спричинені тим, що на рівні ЄС, соціокультурний вимір «демократичного дефіциту» має певні відмінні від національних держав джерела. За визнанням дослідників, головною причиною існування «демократичного дефіциту» в ЄС є відсутність суб'єкта легітимації політичного процесу, а саме - консолідованої за принципом етнічної, культурної та територіальної приналежності політичної спільноти,

яка характеризується певною соціальною інфраструктурою та визнанням себе як єдиного джерела суверенітету, тобто «європейського демосу» [134, с.373; 216, с.13; 180, с.4]. У цьому сенсі під «європейським демосом» розглядається транснаціональна політична спільнота, члени якої зацікавлені у демократичному урядуванні на наднаціональному рівні та які ідентифікують себе із центральними наднаціональними владними інститутами. Саме транснаціональний демос і має служити джерелом легітимності ЄС та його трансформації із «суми демократій» у «демократію», з політико-економічного та дипломатичного союзу у демократичну політичну систему [134, с.373]. Адже у результаті поглиблення та розширення політичної інтеграції ЄС, національні держави виявилися неспроможними й надалі служити каналами опосередкованої легітимації ЄС.

В рамках ЄС наразі існує лише прототип плюралістичної, багатокультурної політичної спільноти, що не має спільної історично обумовленої ідентичності. Це скоріш сума націй, кожна з яких має відповідну, хоча й схожу, але уособлену національну ідентичність. Соціальний вимір «демократичного дефіциту» полягає в тому, що національні кордони країн-членів ЄС є водночас і кордонами існуючих «соціальних систем». Демократизація ЄС має передбачати посилення загального почуття приналежності громадян до транснаціональної політичної спільноти не шляхом інституційних або політичних реформ, а шляхом сприяння соціальному усвідомленню громадян себе як членів європейської політичної спільноти.

У цьому ключі, імперативною умовою для подальшої політичної інтеграції ЄС є розвиток головної складової європейської транснаціональної спільноти – європейської громадянської ідентичності, зокрема європейського громадянства. І хоча в офіційних документах ЄС все частіше використовується поняття «європейський громадянин», або «європейський паспорт», жоден з цих термінів не має конкретного наповнення. Вони залишаються символічними за своєю суттю і викликають лише ілюзію

певного політичного статусу у рамках політичної системи ЄС. Наразі, більшість громадян ЄС ідентифікують себе як члени політичної спільноти власних національних держав та виступають проти європейського громадянства, на що вказують дані опитувань «Євробарометр» [149]. Саме тому, на жаль, політична спільнота ЄС створюється не громадянами, а політичними та адміністративними елітами ЄС і країн-членів. Громадяни ЄС є такими лише завдяки тому, що вони є громадянами країн-членів ЄС, і лише у цьому статусі вони стають суб'єктами європейського права. Якщо ЄС і є унікальною політичною системою, то її унікальність викликана лише тим, що у рамках цієї системи відсутній головний компонент – консолідована політична спільнота, яка була б головним джерелом її легітимації.

Соціокультурний вимір «демократичного дефіциту» ЄС проявляється через відсутність ще двох базових компонентів, які є невід'ємними умовами функціонування демократії, а саме:

- спільної комунікаційної сфери для розгортання загальноєвропейського політичного дискурсу;
- загальноєвропейського політичного поля [216, с.13].

У порівнянні з більшістю демократичних держав, політичний простір ЄС та існуючі комунікаційні процеси є, у кращому випадку напівпублічними. Це пов'язано в основному з інституційною особливістю функціонування ЄС. Дані соціологічних опитувань Євробарометр демонструють, що більшість громадян ЄС недостатньо освідченні про Європейський Союз, його політику та діяльність основних інститутів. Лише 26% громадян заявили, що вони повністю інформовані, тоді як 84% отримують недостатньо інформації про ЄС [165]. Наразі відсутні ефективні загальноєвропейські мас-медіа, які б були безпосереднім джерелом інформування громадян ЄС. Ті європейці, які не є представниками політичної еліти ЄС і які не мають доступ до унікального, але обмеженого європейського політичного поля, можуть стежити за політикою ЄС лише через призму національних ЗМІ [165].

Відсутність спільного комунікаційного поля по-перше пов'язують із відсутністю спільної мови. ЄС є унікальною системою існування 27 різних мовних кодів передачі інформації. Європейська політична еліта вирішує дану проблему шляхом використання послуг перекладачів, або шляхом використання англійської, або французької мови для спілкування. Але це не анулює офіційну позицію ЄС, відповідності до якої будь-яка мова країни-члена ЄС є також офіційною мовою ЄС [87, с.57]. Дана політика аж ніяк не сприяє процесу зближення громадян ЄС, хоча й відповідає кращим традиціям культурної толерантності. Проблема поширення інформації у рамках ЄС, стає на перешкоді створення спільного комунікаційного та політичного поля ЄС, а також унеможлиблює об'єктивне та оперативне інформування громадян щодо актуальних питань політичного розвитку співтовариства.

Існування загальноєвропейського політичного поля обумовлено й спільною політичною культурою громадян. Члени політичної спільноти повинні наділяти однаковим змістом одні ж ті самі феномени, опиратися на однакові соціальні традиції та символи, мати ідентичні соціальні та політичні інститути. Незважаючи на те, що національні держави Західної Європи мають схожу історичну та культурну спадщину, різниця національних культур, загалом, і політичних культур, зокрема, стала причиною інституціоналізації різного типу правових систем, конституційних режимів, існування різних підходів щодо демократичних принципів участі громадян в управлінні в рамках окремої держави [147]. Інтеграційний процес у рамках ЄС не зміг, на жаль, нівелювати зазначені відмінності у політичній культурі громадян країн-членів та забезпечити структурні передумови функціонування загальноєвропейського політичного поля.

Щодо інституційного виміру існування «демократичного дефіциту» слід зазначити, що традиційний підхід у визначенні рівня «демократичного дефіциту» базується на оцінках відповідності політичної системи критеріям інституційного та процедурного забезпечення демократичного урядування та впливу громадян на політичний процес, закріплення та гарантування

політичних прав всім громадянам, підконтрольності та підзвітності представницьких та виконавчих владних інститутів, ефективності механізмів участі громадян у процесі урядування [188, с.44]. За визначенням румунського дослідника Б. Раду, «демократичний дефіцит з'являється тоді, коли певні інституційні та процедурні умови перешкоджають громадянам впливати на владні інститути» [196]. Таким чином, попри визначну роль соціально-культурних чинників, існування необхідних інститутів та процедур є первісною структурною умовою демократичного урядування.

Інституційний вимір «демократичного дефіциту» має суттєві відмінності прояву на рівні національних держав та на рівні ЄС, хоча саме під впливом процесу європейської інтеграції відбувається послаблення ролі представницьких інститутів у рамках політичного процесу та підсилюється вплив напряду непідконтрольних громадянам виконавчих органів влади.

Аналізуючи інституційний вимір «демократичного дефіциту» на рівні національних політичних систем слід зазначити, що європейські країни, включаючи й Україну, загалом відповідають окресленому Р.Далем критерію інституційного та процедурного закріплення демократичного урядування, а саме: представницьким інститутам гарантоване право контролю за діями виконавчих органів влади, права громадян на політичну участь та створення асоціацій або організацій, включаючи незалежні політичні партії та групи інтересів гарантуються, представницькі інститути обираються у ході періодичних виборів [142, с.221].

Тому, головна причина «демократичного дефіциту» в інституційному вимірі вбачається у сучасних трансформаціях ролі та функцій традиційних політичних інститутів, а також в інтернаціоналізації внутрішньополітичного процесу.

Наразі, у всіх без виключення країнах Західної Європи спостерігається зниження членства громадян у політичних партіях [204, с.30]. У поєднанні з електоральним абсентеїзмом, рівень якого зростає, це призводить до ланцюгової реакції «демократичного дефіциту», а саме: виборні інститути

перестають бути репрезентативними, адже формуються за результатами голосування все меншої кількості громадян. Відповідно, громадяни, які демонструють політичний абсентеїзм, втрачають можливість реалізації контролю за діяльністю владних органів. У результаті, чим більше громадян проявлятимуть електоральний абсентеїзм, відповідно не будучи членами політичних партій, тим більше шансів, що вони не визнаватимуть дії владних інститутів легітимними та такими, що представляють їх інтереси. Таким чином, на фоні дефіциту інституційного впливу громадян на процес формування органів влади та прийняття політичних рішень, відбувається також зростання відчуття апатії та абсентеїзму.

На додаток до зазначених інституційних аспектів існування «демократичного дефіциту» слід зазначити, що ускладнення та технологізація процесу прийняття політичних рішень призвели до домінування непредставницьких органів у системі урядування. Як зазначають дослідники Ф. Шміттер та Х. Тречсер, «за останні 20-30 років відбулося поступове руйнування демократичної системи прийняття політичних рішень, все більшу роль у процесі урядування набули експертні центри прийняття рішень, які базуються на спеціалізованих знаннях та, на відміну від представницьких інститутів, не підконтрольні громадянам» [204, с.52].

В Україні інституційний аспект «демократичного дефіциту» проявляється у відмінній від західних демократій площині. Враховуючи трансформаційні процеси в Україні, слід зазначити, що попри нормативне закріплення демократичних процедур та інститутів, вони не забезпечують належним чином вплив громадян на процес прийняття політичних рішень. Демократичні інститути виявилися малоефективними у виявленні та реалізації інтересів громадян здебільшого у зв'язку з відсутністю партисипаторної політичної культури громадян. Основні інституційні недоліки, які були виявлені у ході аналізу традиційних форм політичної участі торкалися референдумів та протестної активності громадян.

Що стосується форм прямого урядування в Україні, попри законодавче закріплення інституту референдуму, він виявився неефективним механізмом артикуляції інтересів громадян та впливу на політичний процес з декількох причин, а саме:

- складності процедури організації та ресурсоемкості проведення референдного голосування;
- виключення громадян (народу) з переліку суб'єктів призначення референдумів;
- невизначеного юридичного статусу результатів референдного голосування;
- застарілої законодавчої бази регулювання процедури призначення, організації, проведення та імплементації результатів референдумів.

Так, наприклад, референдум від 16 квітня 2000 р. щодо внесення змін до Конституції України, за які проголосували більше 80% виборців, результати якого так і не набули жодної юридичної сили, став демонстрацією недосконалості законодавчої та процедурної бази безпосереднього урядування в Україні. Результати народного волевиявлення були проігноровані владою, що піддало сумніву ефективність використання громадянами форм безпосередньої участі у процесі прийняття політичних рішень. Подальший розвиток форм прямої демократії в Україні обумовлює необхідність удосконалення конституційних засад реалізації механізмів безпосередньої участі громадян в управлінні державними справами.

У випадку іншої форми політичної активності - протестної участі, слід зазначити, що у середині 1990-х рр. почалося гальмування її інституціоналізації в Україні. Попри чисельні страйки шахтарів, працівників освіти, працівників інших галузей промисловості реакція влади була більш ніж стриманою – вимоги страйкуючих ігнорувалися, переговори з протестуючими не проводилися. Масові протести, за умов такої реакції влади, не надавали громадянам можливості відстоювати власні інтереси та впливати на процес прийняття рішень. Українське суспільство перестало

ідентифікувати страйки та демонстрації як ефективні механізми впливу на владу, тому наявний протестний потенціал перейшов у свою латентну стадію. На початку 2000-х рр. протестна активність громадян набула мобілізаційного характеру та почала активно використовуватися політичними партіями як ефективний інструмент боротьби за владу.

Таким чином, за умов недостатньої інституціоналізації протестної участі громадян та скептичного ставлення до певних її форм, українці втратили дієвий інструмент впливу на процес прийняття політичних рішень та дії влади, які безпосередньо зачіпляють їх інтереси.

Представницьке урядування в Україні також має суттєві недоліки, які стосуються як ефективності функціонування інститутів, так і невідповідності та невідповідності народних обранців. Як зазначають українські дослідники Я. Варивода та Г. Малкіна, попри той факт, що «політична відповідальність» владних інститутів передбачає «можливість громадянського суспільства усунути від влади політичні партії і сили, які не виконують своїх обов'язків», на практиці «відповідальність певної політичної сили чи особи за невиконання нею своїх політичних обіцянок не тягне за собою якихось юридичних наслідків, отже чи не єдиним інститутом політичної відповідальності в Україні виступають вибори» [18; 67, с.16-17]. Наразі, інших інституціоналізованих форм політичної відповідальності та відповідності представницьких органів влади перед громадянами, а саме: відкликання обраних представників або дострокове припинення повноважень законодавчих чи виконавчих органів з ініціативи виборців в Україні не існує.

Демократичні обмеження передбачають, що невиконання передвиборчих обіцянок підвищує ризик політичних суб'єктів не бути обраними у ході наступного голосування. Політична практика України продемонструвала, що вибори є малоефективним інструментом політичної відповідальності через певні чинники, серед яких найвпливовішими є закритість партійних списків та проведення голосування за пропорційною системою, формування виборчих блоків, а також ситуативних передвиборчих

альянсів. У рамках існуючих в Україні політичних процедур між виборцями та представницькими інститутами не формуються прямі механізми взаємодії, а тому втрата довіри виборців не призводить автоматично до позбавлення окремих осіб набутих ними повноважень.

Таким чином, слід зазначити, що попри наявність інституційних чинників «демократичного дефіциту» як у сталих західних демократіях, так і в Україні, їх природа та форми прояву суттєво відрізняються. Якщо в Україні недостатній вплив громадян на політичний процес та дії владних органів спричинений негативними ефектами трансформаційного етапу та певними інституційними недоліками, у західноєвропейських країнах «демократичний дефіцит» тісно пов'язаний з процесами європейської інтеграції, передачею частки національного суверенітету на рівень ЄС та депарламентизацією національного та загальноєвропейського політичного процесу. У цьому контексті, слід наголосити, що найбільш явних масштабів інституційний вимір «демократичного дефіциту» набув саме на рівні наднаціональної політичної системи ЄС. Як зауважує Т. Зітел, розширення ЄС на Схід за умов невпровадження інституційних та процедурних реформ лише посилить наявний «демократичний дефіцит» [216, с.14].

Інституційна структура ЄС суттєво відрізняється від структури традиційної демократичної політичної системи. Структурна формула ЄС еволюціонувала з низки установчих договорів, які були укладені між країнами-членами ЄС, а процес створення тих чи інших наднаціональних інститутів ЄС став результатом виникнення на певному етапі інтеграції необхідності посилення, розширення або специфікації сфер співробітництва між країнами-членами. Зазначені фактори обумовили виникнення інституційно-процедурних недоліків ЄС, які виступають основними свідченнями існування «демократичного дефіциту», а саме: відсутність базових елементів демократичного політичного процесу – загальноєвропейських політичних партій, виборів, референдумів на рівні ЄС, відсутність розподілу влади, складна інституційна структура ЄС та

непідзвітність владних інститутів ЄС громадянам, закритість процесу прийняття важливих суспільно-політичних рішень, недостатня роль у загальноєвропейському політичному процесі представницьких інститутів влади – національних парламентів та Європейського Парламенту, занадто широкі повноваження виконавчих інститутів, які непідзвітні напряду громадянам тощо. Таким чином, інституційний вимір «демократичного дефіциту» в ЄС спричинений або відсутністю базових елементів демократичної політичної системи, або недосконалим функціонуванням та дисбалансом повноважень представницьких та виконавчих інститутів.

Прихильники традиційного підходу вбачають основну причину існування «демократичного дефіциту» в ЄС у передачі частки національного суверенітету та повноважень національних парламентів та урядів до загальноєвропейських політичних інститутів, які, будучи здебільшого бюрократичними структурами, не відповідають демократичним нормам підконтрольності та підзвітності [134, с.368]. Завдяки зростаючому впливу національних урядів та виконавчих інститутів ЄС, парламенти були виключені з процесу прийняття політичних рішень або брали лише часткову участь у ньому. Втрата частини суверенних повноважень національними парламентами перетворила їх на аутсайдерів процесу європейської інтеграції. При цьому, вплив єдиного представницького органу ЄС – Європейського Парламенту на загальноєвропейський політичний процес є дуже обмеженим, а його повноваження занадто вузькими щоб компенсувати негативні ефекти «депарламентизації» національного політичного процесу та зростання ролі виконавчих інститутів ЄС [216, с.17].

У світлі цих аргументів, рівень легітимації ЄС - це не лише проблема підзвітності або прозорості загальноєвропейських інститутів, але також й проблема встановлення контактів між європейськими та національними інститутами представницької демократії. Нижче перераховані представницькі структури, що відображають складну інституційну систему представлення інтересів громадян в ЄС:

1. Європейський Парламент (ЄП) – складається з обраних представників;
2. Рада Міністрів ЄС (Рада ЄС) - представляє уряди країн-членів ЄС;
3. Національні парламенти країн-членів, які є важливим елементом у процесі артикуляції та передачі інтересів громадян у рамках загальноєвропейського політичного процесу, виступаючи у ролі посередників між ЄС і громадянами [87, с. 56].

Національні парламенти, як найбільш демократичні владні інститути вжили істотних заходів для посилення свого права брати участь у рамках загальноєвропейського політичного процесу. Але до цього часу, вони не виробили необхідних процедур і методів впливу на роботу членів Ради Міністрів ЄС, які й на рішення та дії Європейської Комісії.

У питаннях загальноєвропейського масштабу Рада Міністрів ЄС є сполучною ланкою між ЄС і національними інститутами представницької демократії, а тому дії членів Ради Міністрів ЄС визначаються фактом підзвітності національним урядам та парламентам, відповідно й громадянам [87, с. 114]. Рада Міністрів ЄС була заснована як одна з двох палат законодавчого органу ЄС. Другою палатою мав стати Європейський Парламент. Згодом Рада Міністрів набула лише право законодавчої ініціативи у дуже вузьких та специфічних сферах, а значна частка виконавчих повноважень після набуття чинності Лісабонського договору 1 грудня 2009 року була передана Європейській Комісії.

Попри певні дискусії щодо чинності деяких з вищеперерахованих аргументів на користь існування «демократичного дефіциту», більшість дослідників вбачають причину неможливості впливу громадян на політичний процес ЄС саме у слабкості Європейського Парламенту [75, с.82]. Незважаючи на те, що це єдиний орган ЄС, який обирається прямим голосуванням громадян, він є лише одним з трьох інститутів, задіяних у законодавчому процесі. Головну роль у визначенні «порядку денного» політичного процесу ЄС відіграє Європейська Комісія - технократичний та

закритий владний інститут, дії та рішення якого непідконтрольні громадянам. Незважаючи на розширення повноважень ЄП починаючи з Ніщцького договору (2001 р.), він занадто слабкий, щоб компенсувати існуючий «демократичний дефіцит» у решті інститутів ЄС [216, с.17]. Порівняно з національними парламентами країн-членів, повноваження ЄП є занадто вузькими, а тому, зафіксований у зазначеному аспекті на рівні національних держав «демократичний дефіцит», на рівні ЄС набуває більш критичних масштабів.

Частка національного суверенітету країн-членів ЄС перейшла до представницьких владних інститутів – Європейської Комісії, Ради Міністрів ЄС, Європейської Ради, Європейського Суду тощо, дії та рішення яких непідконтрольні ні Європейському Парламенту, з причин його вузьких повноважень, ані напряду громадянам.

На додаток до низького впливу Європейського Парламенту, у рамках політичної системи ЄС відсутні й два головних демократичних компоненти, а саме: загальноєвропейські парламентські вибори та європейські політичні партії. Вибори представників країн-членів до Європейського Парламенту проходять у рамках окремих національних політичних систем. Конкуруючи політичні партії виносять у свої передвиборчі програми питання переважно внутрішньополітичного характеру. Наразі не існує європейських виборів, у рамках яких загальноєвропейські партії виносили б на розсуд виборців програми щодо майбутнього політичного розвитку ЄС. Вибори до Європейського Парламенту залишаються за своїм статусом «другорядним змаганням» національних партій за голоси виборців з приводу внутрішньополітичних проблем. Більш того, вибори до ЄП не надають громадянам жодної опосередкованої можливості впливати на процес формування виконавчих органів влади ЄС, як це відбувається на рівні національних політичних систем [155].

Слід зазначити, що у рамках інституційної розбудови ЄС не було забезпечено принцип розподілу влади та функціонування дієвих механізмів

стримувань і противаг. ЄС також не є політичною ієрархією з чітко окресленим центром політичної влади. Як наслідок, громадянам ЄС складно ідентифікувати суб'єктів управління. Вони не володіють ефективними механізмами впливу на їх дії. Складність інституційної структури ЄС породжує феномен індиферентності та дистанціювання громадян від участі у політичному процесі. У рамках національних систем інституційні зв'язки політичної системи є менш складними, чіткіше окреслені та закріплені у рамках конституційних норм, а тому громадяни усвідомлюють процедури, через які реалізується їх участь у політиці, усвідомлюють які політичні рішення задовольняють їх особисті або національні інтереси, чого не відбувається на рівні ЄС.

Ще один аспект інституційного виміру «демократичного дефіциту» ЄС характеризується віддаленістю основних владних органів від громадян, а також нетранспарентністю процесу прийняття політичних рішень та непідзвітністю зазначених владних структур громадянам. Існуючий у рамках політичної системи ЄС ліберальний консенсус не сприяв інституціоналізації процедур підзвітності та контролю з боку громадян.

Як це не парадоксально, але найбільш впливовий інститут ЄС – Європейська Комісія, є водночас й найменш підзвітним органом влади. Громадяни ЄС не мають жодних важелів впливу на процедуру формування ЄК, процес прийняття рішень та їх впровадження. Європейська Комісія наразі складається з 27 «комісарів», які призначаються національними урядами країн-членів ЄС та затверджуються ЄП, але, незважаючи на це, «єврокомісарам» заборонено діяти виходячи із своїх національних інтересів. Вони мають представляти лише інтереси ЄС [159]. Це призводить до зростання дистанції між громадянами та ЄК, а також до повної втрати громадами контролю над діями «єврокомісарів», навіть якщо вони призначені національними урядами.

Європейська Комісія є також унікальним органом з точки зору владних інститутів, адже володіє не лише широкими виконавчими повноваженнями,

але й виключною законодавчою ініціативою в ЄС. Європейська Комісія навіть має право відмовити у законодавчій ініціативі Європейському Парламенту. Слід також додати, що у своїй діяльності «єврокомісари» є також невідповідними Європейському Парламенту. Рішення ЄК, які є обов'язковими для всіх країн-членів, не мають бути затвердженні парламентом.

Після набуття чинності у грудні 2009 року Лісабонського договору виконавчі повноваження ЄК навіть було розширено за рахунок Європейської Ради, яка перетворилася на формальний орган ЄС. Враховуючи виключну роль ЄК, колишній Прем'єр-міністр Бельгії Г. Врофстат (Guy Verhofstadt) навіть запропонував перейменувати її у «Європейський Уряд» [211, с.69].

Єдиний існуючий механізм впливу громадян на ЄК є введене у рамках Лісабонського договору право народної законодавчої ініціативи, яка може бути розглянута ЄК за умов підтримки зазначеної ініціативи не менш ніж 1 млн. підписів громадян країн-членів. При цьому, зазначена ініціатива, навіть за умов відповідності усім процедурним нормам, не є обов'язковою для виконання ЄК, яка вільна її відхилити.

Таким чином, за умов концентрації законодавчої та виконавчої влади у рамках одного інституту та відсутності дієвих механізмів демократичного впливу та контролю за його діяльністю як з боку громадян, так і Європейського Парламенту, інституційний аспект «демократичного дефіциту» в ЄС спричинений не лише відсутністю певних інститутів та процедур, але й домінуючою роллю невідконтрольованих громадянам, закритих, автономних інститутів, які формуються недемократичним шляхом. Усі політичні трансформації, які відбувалися останнім часом в ЄС під гаслом демократизації та оптимізації політичного процесу та інституційної структури, призвели лише до зміни владних повноважень технократичних органів влади ЄС у напрямку їх розширення, або звуження, але жодним чином не вплинули на відповідність та відконтрольованість зазначених інститутів.

3.3. Перспективи та практичні шляхи подолання «демократичного дефіциту»

Виокремлення базових вимірів існування «демократичного дефіциту», а також його основних чинників та форм прояву створює підґрунтя для розробки системи рекомендацій як на національному рівні, так і на рівні ЄС, які сприятимуть його подоланню, або, щонайменше, призведуть до нейтралізації його негативних ефектів, особливо, що стосується участі громадян у політичному процесі.

Подолання «демократичного дефіциту» є головним критерієм відновлення належного рівня артикуляції, агрегації та представництва різноманітних інтересів громадян у рамках національних політичних систем, забезпечення дієвих механізмів контролю громадян за інститутами влади та процесом прийняття важливих суспільно-політичних рішень. Це також сприятиме інтеграції суспільства, легітимації дій та рішень інститутів влади. Подолання «демократичного дефіциту» може стати важливим кроком у плані нейтралізації потенційної загрози дестабілізації політичних систем як наслідок високого рівня незадоволення громадян якістю функціонування демократії та ескалації латентного протестного потенціалу, особливо у країнах, які знаходяться на стадії демократичного транзиту [185].

Щодо подолання феномену «демократичного дефіциту» ЄС, воно набуває особливого значення з точки зору двох перспектив. По-перше, пропагуючи ідеали демократії у всьому світі та вимагаючи від країн-кандидатів до вступу в ЄС відповідності до високих демократичних стандартів (Копенгагенські критерії), функціонування Європейського Союзу також має базуватися на принципах демократичного представництва та участі громадян у процесі прийняття політичних рішень. По-друге, після безпрецедентного розширення та зменшення завдяки величезним масштабам політичної системи ЄС ваги голосу кожного окремого громадянина країн-членів, а також включення до складу ЄС країн Центральної та Східної Європи, які не мають сталих традицій демократичного урядування, політична

система ЄС має забезпечити не лише наявність та належне функціонування демократичних інститутів та процедур, але й сприяти підвищенню рівня політичної ефективності та компетентності громадян ЄС.

Для України демократизація політичної системи та участь громадян у процесі прийняття політичних рішень важливі як з точки зору перспектив європейської інтеграції, так і у світлі завершення етапу політичних трансформацій. Набуття повноправного членства в ЄС можливе лише за умов відповідності високим демократичним стандартам ЄС, які прописані у рамках Копенгагських критеріїв. Але, що особливо важливо на думку дисертанта, прагнучи стати членом ЄС Україні потрібно усвідомлювати наявні загрози низького рівня впливу громадян на процес прийняття політичних рішень в Європейському Союзі. Ще однією важливою загрозою є складнощі, з якими стикаються громадяни у рамках відстоювання своїх інтересів у транснаціональному політичному контексті, особливо за умов відсутності традицій демократичного урядування.

Проведений аналіз інституційних та соціально-культурних чинників «демократичного дефіциту» як на рівні національних політичних систем, так і на рівні ЄС дозволяє виокремити певні теоретичні та практичні рекомендації щодо їх подолання. Концептуальною основою для розробки системи зазначених рекомендацій служитимуть теорії демократії, проаналізовані у рамках першого розділу дисертаційного дослідження, зокрема підходи теорії партисипаторної демократії. Вони не лише надають широкий перелік можливостей реформування ліберально-демократичних політичних інститутів, але й сприяють врівноваженню радикальних підходів елітарної концепції.

Дисертант пропонує як базові наступні п'ять принципів подолання «демократичного дефіциту», а саме:

1. впровадження нової моделі прийняття політичних рішень шляхом ведення механізму суспільних обговорень [23, с.371];

2. посилення механізму безпосереднього прийняття політичних рішень – посилення інститутів прямої демократії;
3. зміцнення інституту місцевої демократії;
4. демократизація тих елементів політичної системи, які мають підвищену функціональність;
5. впровадження інституту представництва шляхом делегування повноважень.

Систематизація та узагальнення зазначених принципів дозволили виділити три основних стратегії демократизації, а саме:

- *стратегію експансивної демократизації* – сприяння зростанню ефективності політичної участі громадян;
- *стратегію інтегративної демократизації* - забезпечення конституційних інститутів та формальних механізмів участі громадян у політичному процесі та базису розвитку «соціальної демократії»;
- *стратегію демократизації, орієнтованої на зростання рентабельності участі* - підвищення вигоди громадян від участі у політичному процесі та зменшення зусиль, витрачених на її реалізацію [213].

Враховуючи зафіксований низький рівень політичної ефективності громадян як у сталих західноєвропейських демократіях, так і в Україні *стратегія експансивного реформування* передбачає зростання ефективності участі громадян у політиці шляхом впровадження інститутів прямої демократії.

Стратегія інтегративної демократизації передбачає, поряд з забезпеченням конституційних гарантій та формальних механізмів участі громадян у політичному процесі, також трансформацію демократії у соціальну практику, тобто забезпечення базису розвитку «соціальної демократії».

Стратегія демократизації, орієнтованої на зростання рентабельності участі має за мету зниження «витрат» громадян для участі

у політичних процесах, а відповідно й зростання політичної активності громадян.

Викладені в рамках трьох стратегій демократизації теоретичні рекомендації щодо підвищення рівня політичної участі громадян та, відповідно, подолання «демократичного дефіциту» можна систематизувати у рамках матричної таблиці (див. Додаток 3.4), з якої випливає, що підвищення політичної активності громадян може бути здійснене як через інституційні трансформації та застосування інструментів прямої демократії, так і через підвищення рівня політичної компетентності та усвідомлення громадянами своєї політичної ефективності.

Попри універсальність запропонованих у рамках стратегічних напрямів реформування рекомендацій щодо нейтралізації «демократичного дефіциту» та надання можливості участі громадян у процесі прийняття політичних рішень, на думку дисертанта, особливості кожного типу політичної системи (сталих західних демократій, «нових демократій», якою є Україна, або наднаціональної системи ЄС) вимагають певних відокремлених практичних підходів з метою подолання негативних ефектів прояву феномену «демократичного дефіциту».

Як вже було зазначено, основними джерелами «демократичного дефіциту» у західноєвропейських демократіях є високий рівень політичної апатії, незадоволення функціонуванням демократією та низький рівень політичної ефективності, а тому, для подолання «демократичного дефіциту» слід забезпечити існування ключового елементу демократичного урядування – участницької політичної культури громадян. Для цього необхідно:

- забезпечити високий рівень інформування населення щодо демократичних принципів урядування, існуючих інституційних та процедурних механізмів участі у політичному процесі та у процесі прийняття політичних рішень;
- виділити ключову роль шкіл та інших учбових закладів у політичній соціалізації майбутніх громадян та розпочати реалізацію спеціальних

освітніх програм з пропагування демократичних стандартів участі у політичному процесі;

- забезпечити дієву платформу для ведення публічних дискусій з важливих суспільно-політичних питань, які б уможливіювати вплив пересічних громадян на процес прийняття рішень та на дії владних інститутів. Для ефективного функціонування зазначеної публічної платформи мають бути залучені як традиційні засоби масової інформації, так і можливості, які надають новітні інформаційні технології [181].

Головним очікуваним результатом впровадження зазначених рекомендацій має стати зміцнення відданості кожного окремого громадянина демократичним цінностям та принципам, що не лише запобігатиме феномену політичного абсентеїзму та апатії, але й сприятиме зростанню політичної ефективності виборців.

В інституційному плані нейтралізації «демократичного дефіциту» мають сприяти як системні зміни ролі та функцій певних інститутів політичного процесу, так і практичні заходи усунення специфічних недоліків сучасних демократичних систем та оптимізації їх функціонування.

Сучасні трансформаційні процеси у західноєвропейських демократіях, як вже було зазначено, призвели до депарламентизації політичного процесу, а також до зростання ролі виконавчих та технократичних інститутів, на формування та діяльність яких громадяни не мають жодного впливу. У зв'язку з цим, для усунення зазначеного аспекту «демократичного дефіциту» слід розширити повноваження національних парламентів, шляхом віднесення до їх переліку як специфічних питань національного рівня, так і збільшення їх ролі у загальноєвропейському політичному процесі.

Укріпленню представницької системи урядування сприятиме також підсилення традиційної ролі політичних партій, як основних інструментів артикуляції та лобіювання інтересів громадян, а також як основних чинників консолідації соціальних груп. Популістські та іноді здебільшого

медіатизовані дії політичних партій призводять лише до поступового розмивання їх базових функцій у суспільстві та спричиняють відчуження громадян. Політичні партії мають служити також чинником мотивації участі громадян у політиці.

«Демократичний дефіцит» спричинений суттєвим спадом політичної активності громадян західноєвропейських демократій у рамках її традиційної електоральної форми призводить до добровільної втрати громадянами можливості впливати на процес формування представницьких та, опосередковано, виконавчих органів. Найнефективнішою інституційною протидією зростаючому рівню абсентеїзму та нейтралізації зазначеного аспекту «демократичного дефіциту», за визначенням американського дослідника А. Лейпхарта, є введення принципу обов'язкового голосування. Навіть за умов існування сприятливих для високої активності громадян чинників – пропорційної виборчої системи, автоматичного реєстр виборців, нечастого проведення голосування та високої конкурентності виборів, лише за умов обов'язкового голосування вдається підвищити активність виборців на 7-16% [177, с.8]. При цьому, попри існування певних критичних ставлень до зазначеного заходу нейтралізації «демократичного дефіциту», які полягають у тому, що участь у політиці це право, а не обов'язок громадян, або що примушений вибір є необдуманим вибором, його очевидні переваги превалюють. По-перше, є велика вірогідність того, участь у голосуванні, навіть якщо воно примусове, матиме позитивний ефект й на активність у рамках інших форм політичної участі. По-друге, за оцінкою А. Лейпхарта, обов'язкове голосування сприятиме подоланню цинізму та недовіри до суб'єктів політичного процесу та демократичних процедур, а також зростаючої серед громадян політичної апатії [177, с.10].

Враховуючи особливості прояву «демократичного дефіциту» в Україні, окрім запропонованих у рамках перерахованих трьох стратегій демократизації загальних рекомендацій нейтралізації його причин та

негативних ефектів, слід додати також певні практичні поради, які викликані специфічними аспектами сучасного українського політичного процесу.

З метою демократизації та сприяння зростанню політичної активності українських громадян, на думку дисертанта, слід:

- прийняти нову редакцію Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», який регулюватиме питання призначення, проведення референдумів у відповідності до Конституції України, надасть більш широкі повноваження громадянам у плані ініціювання референдумів, а також чітко окреслить правовий статус прийнятих у ході референдного голосування рішень;
- сприяти інституціоналізації та пропагуванню участі громадян у інших формах безпосереднього урядування, а саме: плебісцитах, відкликаннях, народних ініціативах, підписанні петицій тощо;
- виключити з виборчого бюлетеню графі голосування «проти всіх», яке лише створює ілюзію вибору у громадян та не відповідає міжнародним демократичним стандартам;
- впровадити механізми підконтрольності та підзвітності обраних представників шляхом впровадження преференційного голосування у рамках відкритих партійних списків;
- сприяти розвитку участницької політичної культури українських громадян, яка прийде на зміну патерналістській, пасивно-демократичній культурі переважної більшості українських громадян;

Основним вектором трансформації українського політичного процесу має стати інституціоналізація діалогових форм політичної участі громадян, що передбачає обмін позицій між основними суб'єктами політичного процесу (органами державної влади з одного боку та громадянами – з іншого) з метою аргументованого переконання у правильності прийнятих рішень, або консенсусного вироблення політичних рішень з врахуванням інтересів обох сторін [93, с.359]. Діалогові форми політичної участі

демонструватимуть не лише відкритість влади, але й стануть запорукою дієвого функціонування участницької демократії.

Особливості інституційної та функціональної структури Європейського Союзу вимагають окремого підходу щодо його демократичного реформування. Враховуючи той факт, що легітимність політичної системи ЄС залежить у першу чергу від участі громадян у політичному процесу та у процесі прийняття політичних рішень, конкретні заходи щодо подолання «демократичного дефіциту» ЄС мають базуватися на наступних принципах урядування, а саме:

1. *політичній участі громадян* – ефективність демократичного функціонування ЄС базується на забезпеченні широкої участі громадян, починаючи від стадії пропонування певної ініціативи і закінчуючи етапом її імплементації;
2. *представництва* – інститути представницької демократії мають набути ключову роль у процесі прийняття політичних рішень, відображати інтереси та відстоювати потреби виборців;
3. *відкритості та наближеності до громадян* – європейські інститути мають спільно з національними владними органами сприяти розгортанню більш відкритого політичного процесу, що призведе до укріплення довіри громадян по відношенню до ЄС;
4. *підконтрольності та підзвітності* – за умов дотримання принципу розділення влади в ЄС громадяни мають бути здатними не лише впливати на процес прийняття політичних рішень, але й контролювати дії інститутів ЄС згідно з демократичними нормами та стандартами;
5. *субсидіарності* – перенесення центрів прийняття політичних рішень на найнижчий можливий рівень та децентралізація процесу управління [137, с.10; 147].

Реалізація зазначених принципів вимагає імплементації заходів як інституційного та процедурного реформування ЄС, так і соціокультурних

трансформацій, які б забезпечили формування основ демократичного управління – існування спільного політичного поля, транснаціональної деліберативної системи, європейського «демосу» тощо.

З метою подолання соціально-культурного виміру «демократичного дефіциту» ЄС слід сконцентрувати зусилля та наявні ресурси на наповнення поняття «європейський громадянин» реальним практичним змістом. Заходи щодо розбудови консолідованої європейської політичної спільноти мають базуватися на системі громадянського виховання та підтримуватися потужною системою загальноєвропейських медіа. Створенню спільного комунікаційного та політичного поля ЄС сприятиме шляхом:

- удосконалення системи європейських ЗМІ та мережі розповсюдження та обміну інформації;
- використання нових інформаційних технологій, які дозволять доводити до широкого загалу інформацію щодо суті проблем та проектів рішень, запропонованих інститутами ЄС, а також нададуть можливість громадянам брати участь у загальноєвропейському деліберативному процесі;
- активізації діяльності національних інститутів та політичних акторів у популяризації загальноєвропейського політичного процесу та мобілізації зацікавленості та участі громадян на рівні ЄС.

Поряд з цим, інституційний вимір «демократичного дефіциту» на рівні ЄС можна подолати шляхом:

- інституціоналізації основних елементів демократичної системи: створення загальноєвропейських партій, проведення загальноєвропейських виборів та референдумів;
- диверсифікації форм участі громадян у політичному процесі на рівні ЄС, включно й через забезпечення права народної законодавчої ініціативи, яка матиме обов'язковий до виконання інститутами ЄС характер;

- дотримання принципу розподілу влади та забезпечення функціонування системи «сприймань та противаг»;
- розширення повноважень та ролі представницьких інститутів та надання громадянам опосередкованих механізмів впливу на процес формування та функціонування виконавчих інститутів ЄС;
- налагодження системи ефективної взаємодії між національними представницькими інститутами (регіональними та національними парламентами) та інститутами ЄС;
- впровадження системи підзвітності та підконтрольності діяльності та рішень інститутів ЄС громадянами як шляхом забезпечення інформування та доступу до відповідної інформації, так і через інституціоналізацію механізмів відкликання, висловлення недовіри та протесту тощо.

Сумарний аналіз зазначених принципів та конкретних рекомендацій щодо демократизації ЄС дають підстави стверджувати, що для подолання «демократичного дефіциту» на загальноєвропейському рівні найкращою політичною моделлю для ЄС є парламентська модель демократії, ключовими елементами якої є представницьке та мажоритарне управління, визначна роль парламентів – національних та Європейського Парламенту, у процесі прийняття політичних рішень, дотримання принципу розподілу влади тощо. Парламентська модель демократії передбачає також існування соціальної єдності та ідентифікацію громадян із центральними інститутами влади.

Перевага парламентської моделі демократії, порівняно із конфедеральною, федеральною та консоціональними моделями, полягає у тому, що її імплементація на рівні ЄС дозволить створити умови, за яких обрані представники відіграватимуть більш значну роль у рамках загальноєвропейського політичного процесу. Враховуючи вищезазначений принцип забезпечення участі громадян у процесі прийняття політичних рішень в ЄС та мобілізації їх політичної участі, саме парламентська модель надає найбільш сприятливих умов для цього [134, с.375].

Всі перераховані принципи демократичного реформування та практичні рекомендації щодо подолання «демократичного дефіциту» базуються на теоретичних засадах участницької та плюралістичної теорій демократії та мають спільну мету – зростання рівня участі громадян у політичному процесі та мобілізація їх політичної участі, що сприятиме легітимізації політичних систем та прийнятих у їх рамках рішень. При цьому, слід зазначити, що їх імплементація на практиці у кожному окремому випадку вимагатиме співвідношення з особливостями функціонування того чи іншого типу політичної системи та формами прояву «демократичного дефіциту» у рамках зазначеної системи.

Висновки до III розділу

Виявлені негативні тенденції зниження політичної активності громадян у рамках національних політичних систем та на рівні ЄС, зростаючий рівень абсентеїзму, апатії та незадоволення громадян функціонуванням демократії засвідчили наступне:

1. У рамках національних політичних систем, та особливо на рівні Європейського Союзу, існує певний дефіцит впливу громадян на політичний процес та на процес прийняття й імплементації політичних рішень – «демократичний дефіцит», який маючи основним індикатором низьку політичну активність громадян, є комплексним феноменом, що характеризує процес поступового обмеження безпосередньої участі громадян у процесі урядування, обмеження можливості впливати на процес прийняття політичних рішень, формування ключових органів державної влади, артикуляції та реалізації власних інтересів через механізми представництва та політичної участі, а також непрозорість функціонування та невідзвітність основних владних інститутів національної політичної системи та ЄС;
2. Попри той факт, що поняття «демократичний дефіцит» здебільшого використовується для визначення недемократичності функціонування ЄС,

воно може бути використано й для виокремлення сучасних негативних тенденцій розвитку демократії у західноєвропейських країнах та країнах, які знаходяться на етапі «демократичного транзиту», що сприятиме систематизації та узагальненню змісту цілої низки понять, такі як «втомленість демократії», «дефективна демократія», «аномія», «відхід», «незадоволений демократ»;

3. Феномен «демократичного дефіциту», в залежності від типу чинників, які його провокують, у рамках будь-яких політичних систем має два виміри прояву: *соціокультурний вимір*, який охоплює аспекти недостатнього рівня легітимності, низької політичної ефективності та недовіри громадян до влади, невикористання деліберативних процедур у рамках вироблення та прийняття політичних рішень, відсутності консолідованого «демосу», ефективного комунікаційного поля тощо, а також *інституційний вимір*, у рамках якого демократичне урядування не підкріплене наявністю необхідних інститутів та процедур (відсутність загальноєвропейських політичних партій, вибрів, референдумів), владні інститути не підконтрольні та не підзвітні громадянам, існує дисбаланс повноважень та ролі представницьких та виконавчих інститутів на користь останніх, механізми прямого урядування громадян виявляються малоефективними тощо;
4. Результати вимірювання рівня «демократичного дефіциту» на основі порівняння оцінки громадян рівня демократичності власних держав та рівня їх особистої прихильності до демократичних принципів та ідеалів (діапазон вимірювання складав від 1 до 10) продемонстрували, що показник «демократичного дефіциту» у сталих демократіях дорівнює (-1,9) у порівнянні з (-3,1) у східноєвропейських країнах, серед яких Україна демонструє найбільш рівень дефіциту демократії (-3,8);
5. Враховуючи специфіку соціокультурних та інституційних чинників «демократичного дефіциту» практичні рекомендації щодо його подолання та нейтралізації негативних ефектів базуються на теоретичні

основи трьох стратегій демократизації, а саме: *стратегії експансивної демократизації* – сприяння зростанню ефективності політичної участі громадян; *стратегії інтегративної демократизації* - забезпечення конституційних інститутів та формальних механізмів участі громадян у політичному процесі та базису розвитку «соціальної демократії» та *стратегії демократизації, орієнтованої на зростання рентабельності участі* - підвищення вигоди громадян від участі у політичному процесі та зниження зусиль витрачених на її реалізацію;

6. Серед практичних рекомендації щодо підвищення рівня політичної участі громадян та, відповідно, подолання «демократичного дефіциту», які можуть бути пристосовані як до національних політичних систем, так і до транснаціональної системи ЄС, найбільш ефективними є наступні: більш широке застосування інструментів прямої демократії, розширення повноважень та консолідація ролі представницьких органів влади, введення принципу обов'язкового голосування, забезпечення високого рівня інформування населення щодо демократичних принципів урядування, існуючих інституційних та процедурних механізмів участі у політичному процесі та у процесі прийняття політичних рішень, впровадження деліберативної системи прийняття політичних рішень, а також сприяння підвищенню рівня політичної компетентності та усвідомлення громадянами своєї політичної ефективності;
7. Демократизація політичного процесу в Україні вимагає впровадження наступних додаткових заходів, а саме: удосконалення національного законодавства у сфері проведення референдумів та організації виборів, визначення правового статусу прийнятих у ході референдного голосування рішень, виключення з виборчого бюлетеню графі голосування «проти всіх», інституціоналізації та пропагування участі громадян у інших формах безпосереднього урядування, впровадження механізмів підконтрольності та підзвітності обраних представників громадянам шляхом впровадження преференційного голосування у

рамках відкритих партійних списків, сприяння розвитку участницької політичної культури українських громадян тощо;

8. У випадку ЄС додаткові заходи щодо подолання «демократичного дефіциту» мають бути націлені на інституціоналізацію основних елементів демократичної політичної системи – загальноєвропейських партій, виборів, референдумів, створення необхідних передумов існування спільного політичного та комунікаційного поля, набуття реального практичного змісту поняття «європейського громадянства», виховання консолідованого європейського «демосу», зниження ролі технократичних та виконавчих інститутів, розширення повноважень Європейського Парламенту та ролі національних парламентів у процесі визначення напряму політики ЄС та прийняття важливих політичних рішень. Всі ці заходи мають сприяти політичній участі громадян, зростанню рівня представництва, відкритості та наближеності європейських інститутів до громадян, їх підконтрольності та підзвітності та наблизять політичну систему ЄС до парламентської моделі урядування;
9. Практична імплементація запропонованих рекомендацій у кожному окремому випадку вимагатиме їх співвідношення із особливостями функціонування того чи іншого типу політичної системи та з формами прояву «демократичного дефіциту» у рамках зазначеної системи.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз феномену «політична участь», зокрема його змісту, форм прояву, чинників, мотивів, функцій та ролі, включаючи й значення, яким він наділяється у рамках сучасних теорій демократії, а також компаративне дослідження динаміки політичної активності громадян на рівні національних держав та на рівні транснаціонального політичного формування нового типу – Європейського Союзу, у рамках трьох її найрозповсюджених форм, а саме: участі у референдумах, участі у виборах та протестних формах політичної участі надали автору можливість дійти таких висновків:

1. Політична участь, під якою слід розуміти цілеспрямовані дії громадян та їх об'єднань, через які вони впливають або намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень, формування владних інститутів, функціонування політичної системи скрізь призму відстоювання (висловлювання) власних інтересів або реагування на дії суб'єктів політичних відносин, розглядається у рамках сучасних теорій демократії як основний критерій вимірювання демократичності політичної системи та її легітимності. Будучи базовим елементом демократичного урядування політична участь виконує функції артикуляції, агрегації та представництва різноманітних інтересів громадян, надає їм дієвий механізм контролю за інститутами влади та процесом розробки та прийняття важливих соціально-політичних рішень, сприяє соціальній інтеграції та політичній соціалізації громадян, нейтралізує конфліктний потенціал у суспільстві.

2. Серед основних форм політичної участі громадян на електоральній стадії політичного процесу та у міжвиборчий період як на рівні національних держав, так у рамках Європейського Союзу, який визначається дисертантом як постмодерністське наднаціональне політичне формування, найрозповсюдженими є участь у референдумах, участь у виборах та протестна участь громадян. Компаративний аналіз політичної активності громадян у рамках перерахованих трьох форм участі засвідчив, що:

- у рамках всіх трьох форм політичної участі простежується спад активності громадян, який в окремих випадках досягає критичних позначок. На фоні зазначених тенденцій відбувається зростання рівня політичної апатії, абсентеїзму, недовіри до політичних інститутів та процедур, а також укріплюється відчуття незадоволеності громадян функціонуванням демократії;

- попри зростаючу кількість проведених референдумів у рамках національних політичних систем та, порівняно з іншими формами політичної участі, наразі, простежуються певні негативні тенденції щодо зниження активності у референдному голосуванні громадян як у європейських країнах, так і в Україні;

- практика проведення референдумів у рамках Європейського Союзу у 2005 р. та 2008 р. підтвердила, що у транснаціональному плані референдум набув функцій унікального інструменту вираження протестного ставлення громадян, особливо в умовах незадоволення актуальним станом справ, недовіри до політичних інститутів ЄС, їх віддаленості від потреб громадян;

- незважаючи на той факт, що референдум є найбільш органічною формою безпосереднього урядування громадян, практичний досвід продемонстрував, що складність адміністративної процедури проголошення референдумів за народною ініціативою, у деяких випадках навіть виключення громадян з переліку суб'єктів ініціювання референдумів, невизначений юридичний статут прийнятих у ході референдуму рішень та їх не завжди обов'язковий характер, як це відбувається в Україні, позбавляє їх функції забезпечення контролю за діями влади та безпосереднього впливу громадян на політичний процес. Наразі, референдуми перетворюються на символічний інструмент легітимації політичних рішень;

- зростаючий більш швидкими темпами рівень абсентеїзму у ході виборів призводить до позбавлення все більшої кількості громадян можливості вплинути на формування ключових політичних інститутів та опосередкованої можливості бути задіяними у процесі прийняття політичних

рішень, легітимації представницьких органів влади, а також національного та загальноєвропейського процесу прийняття політичних рішень;

- протестні форми політичної участі традиційно охоплюють незначну частку населення та не сприймаються громадянами як впливові інструменти висловлення та відстоювання власних інтересів. Політичний протест українських громадян залишається, переважно, на латентній фазі, адже процес інституціоналізації його активних форм не було завершено, а певна його частка знаходить своє вираження через електоральну протестну участь – зростаючий рівень абсентеїзму, голосування «проти всіх» тощо.

3. Зазначені тенденції свідчать, що на сучасному етапі політичного розвитку на рівні національних держав, включаючи й Україну, а особливо на рівні ЄС, існує певний дефіцит участі громадян у політиці та впливу на процес прийняття політичних рішень - «демократичний дефіцит», який маючи основним індикатором низьку політичну активність громадян, є комплексним феноменом, який характеризує процес поступового обмеження безпосередньої участі громадян у процесі урядування, обмеження можливості впливати на процес прийняття політичних рішень, формування ключових органів державної влади, артикуляції та реалізації власних інтересів через механізми представництва та політичної участі, а також непрозорість функціонування та невідповідність основних владних інститутів національної політичної системи та ЄС.

4. І хоча первісне значення поняття «демократичний дефіцит» характеризувало недемократичність функціонування ЄС, дисертант переконаний у необхідності розширенні його змісту та використання для виокремлення сучасних негативних тенденцій розвитку демократії у західноєвропейських країнах та країнах, які знаходяться на етапі «демократичного транзиту», що не лише сприяє систематизації та узагальненню змісту цілої низки понять, такі як «втомленість демократії», «дефективна демократія», «аномія», «відхід», «незадоволений демократ», але

й є теоретичною базою для вироблення системи рекомендацій щодо демократизації сучасних політичних процесів.

5. Аналіз основних чинників продемонстрував, що феномен «демократичного дефіциту» може проявлятися у рамках національних політичних систем та на наднаціональному рівні ЄС як у соціокультурному вимірі, який охоплює аспекти недостатнього рівня легітимності, низької політичної ефективності та недовіри громадян до влади, відсутності консолідованого «демосу», ефективного комунікаційного поля тощо, так і у інституційному вимірі, у рамках якого демократичне урядування не підкріплене наявністю необхідних інститутів та процедур, владні інститути непідконтрольні та непідзвітні громадянам, існує дисбаланс повноважень та ролі представницьких та виконавчих інститутів на користь останніх тощо.

6. Подолання «демократичного дефіциту» є важливим кроком у бік встановлення належного рівня артикуляції, агрегації та представництва різноманітних інтересів громадян у рамках національних політичних систем, забезпечення дієвих механізмів контролю громадян за інститутами влади та процесом прийняття важливих суспільно-політичних рішень. На відміну від західноєвропейських демократій, для України зазначена мета відіграє важливу роль не лише у плані завершення етапу демократичних трансформацій, але й з точки зору перспектив європейської інтеграції та відповідності високим демократичним стандартам урядування, на які мають орієнтуватися країни-кандидати на вступ до ЄС. Водночас, пропагуючи ідеали демократії у всьому світі, політична система Європейського Союзу також має базуватися на принципах демократичного представництва та залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень.

7. Базуючись на теоретичному підґрунті теорії поліархії Р.Даля та партисипаторної теорії демократії, практичні заходи щодо подолання «демократичного дефіциту» слід реалізувати дотримуючись трьох універсальних для всіх типів політичних систем стратегій демократизації, а саме: стратегії експансивної демократизації – сприяння зростанню

ефективності політичної участі громадян, стратегії інтегративної демократизації - забезпечення конституційних інститутів та формальних механізмів участі громадян у політичному процесі та базису розвитку «соціальної демократії» та стратегії демократизації, орієнтованої на зростання рентабельності участі - підвищення вигоди громадян від участі у політичному процесі та зниження зусиль витрачених на її реалізацію.

7. Універсальні практичні заходи щодо підвищення рівня політичної участі громадян та, відповідно, подолання «демократичного дефіциту», які можуть бути застосовані як до національних політичних систем, так і до наднаціональної системи ЄС, включають більш широке застосування інструментів прямої демократії на всіх рівнях управління, розширення повноважень та консолідація ролі представницьких органів влади, впровадження дієвих механізмів підконтрольності та підзвітності обраних представників перед громадянами, введення принципу обов'язкового голосування, забезпечення високого рівня інформування населення щодо демократичних принципів урядування, існуючих інституційних та процедурних механізмів участі у політичному процесі та у процесі прийняття політичних рішень, впровадження деліберативної системи прийняття політичних рішень.

При цьому, демократизація політичного процесу в Україні вимагає впровадження наступних додаткових заходів, а саме: удосконалення національного законодавства у сфері проведення референдумів та організації виборів, визначення правового статусу прийнятих у ході референдного голосування рішень, виключення з виборчого бюлетеню графі голосування «проти всіх», впровадження механізмів підконтрольності та підзвітності обраних представників громадянам як шляхом відкликання, дострокового припинення повноважень, так і шляхом впровадження преференційного голосування у рамках відкритих партійних списків тощо.

8. Практична імплементація запропонованих рекомендацій у кожному окремому випадку вимагатиме їх співвідношення з особливостями

функціонування того чи іншого типу політичної системи та з формами прояву «демократичного дефіциту». Але всі вони сприятимуть укріпленню демократичного урядування, відкритості та ефективності політичного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко І. Політична участь: здобутки, проблеми, перспективи / І. Алексеєнко // Вісник УАДУ. – 2002. - №4. – С. 267–274.
2. Алмонд Г. А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. А. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. - №4. – С.97–105.
3. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії / Ентоні Арбластер // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 41–79.
4. Аристотель. Политика // Мыслители Греции. От мифа к логике: Соч.– М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Х.: Фолио, 1998.– С. 441–699.
5. Артемов Г. П. Политическая социология. Курс лекцій / Г. П. Артемов. – СПб.: Лира - пресс, 2003. – 410 с.
6. Афонін Е. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики / Е. А. Афонін, Л. В. Гонюкова, Р. В. Войтович. - К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. – 160 с.
7. Бабер Б. Сильна демократія: політика учасниць кого типу / Бенджамен Барбер // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С.254–262.
8. Байме фон К. Дилеммы европейской демократии: синдром усталости демократии и возможность ее реформирования / Байме фон К // Актуальные проблемы Европы. Сборник научных трудов. – 2005. – №2. – С.78 – 99.
9. Барановський Ф. Демократична інституціоналізація в Україні: євроінтеграційний аспект / Фелікс Барановський // Політичний менеджмент. – 2006. - № 1.- С. 152–159.
10. Биченко А. Протестні настрої, викликані кризою, частково вгамувалися завдяки виборам [Електроний ресурс] / Андрій Биченко. – Режим доступу до док.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1917
11. Бориславська О. Поєднання форм безпосередньої і представницької демократії у здійсненні місцевого самоврядування в Україні [Електроний ресурс] / Олена Бориславська. – Режим доступу до док.: <http://statut.vn.ua/files/borysl.doc>

12. Бортніков В. І. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – К. – 2008. – 35 с.
13. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: [Моногр] / В. І. Бортніков. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
14. Бортніков В. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії [Електроний ресурс] / Валерій Бортніков. – Режим доступу до док.: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=70&c=1621>
15. Бортніков В. Політична участь українських громадян в умовах демократичного переходу / В. І. Бортніков // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2007. - № 87-88. -С. 53-58.
16. Брубейкер У.Р. Членство без громадянства: економічні та соціальні права «негромадян» [Електронний ресурс] / У. Р. Брубейкер. – Режим доступу к док.: <http://antropotok.archipelag.ru/text/a220.htm>
17. Бурдьє П. Соціологія політики / П'єр Бурдьє; [пер. с фр. Сост., общ. ред. и предисл. Н.А.Шматко]. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
18. Вариво́да Я. Політична відповідальність депутатів Верховної та місцевих рад України: проблеми взаємодії з виборцями [Електроний ресурс] / Ярослав Вариво́да. – Режим доступу до док.: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=60111&mode=thread&order=0&thold=0>
19. Верба С. Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння / Сідней Верба // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С.943–985.
20. Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення. Доповіді, виступи, рекомендації: зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, (Київ, 13–15

- листопада 2002 р.) / голова редкол. М.М. Рябець: – К. : НОРА-ДРУК, 2003. – 504с.
21. Висновок Європейської (Венеціанської) комісії «За демократію через право» № 338/2005 щодо Закону України «Про вибори народних депутатів України». – Страсбург, 2 березня 2006 року. – Висновок // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – №3 (5). – С.84-97.
22. Висоцький О. Сутність легітимації політики / Олександр Висоцький // Політичний менеджмент. – 2006. – №3. – С.3–20.
23. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості / Юрген Габермас; [пер. з нім. А.Онищенко; под ред. М.Прихода]. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с.
24. Габермас Ю. Три нормативні моделі демократії /Юрген Габермас // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – с.364–373.
25. Галус О. Поняття та види форм безпосереднього народовладдя в Україні / О. О. Галус // Університетські наукові записки. – 2005. – №4. – С.51–56.
26. Гантінгтон С.Ф. Три хвили демократизації // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко.- К.: Смолоскип, 2005.- С.574-583.
27. Гелд Д. Моделі демократії / Девід Гелд // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С.155–175.
28. Гельман В.Я. «Столкновение с айсбергом»: формирование концептов в изучении российской политики / В.Я.Гельман // Полис. - 2001. № 6. - С. 6-18
29. Гидденс Э. Конституирование общества: очерк теории структуризации [Электронный ресурс] / Энтони Гидденс. – Режим доступа к док.: <http://club.fom.ru/182/619/77/library.html?pg=2>
30. Головаха Е. И. Киев – 1990 –1991. Социологические репортажи / Головаха Е. И., Панина Н. В., Чурилов Н. Н. – Киев: Наукова думка, 1992. – 129 с.

31. Гончаров Д. В. Теория политического участия / Д. В. Гончаров. - М.: Юрист, 1997. – 208 с.
32. Грин Д. Объяснение политики с позиции теории рационального выбора: Почему так мало удалось узнать? / Д. П. Грин, И. Шапиро // Политические исследования. 1994. – № 4. –С. 59–75.
33. Гутман Е. Ідентичність за демократії / Емі Гутман // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С.545–563.
34. Гутман Е. Типи та парадокси демократії / Емі Гутман // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С.143–154.
35. Гутман Е., Томпсон Д. Участь у політичному житті та проблема апатії / Емі Гутман // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С.304–327.
36. Даль Р. Демократичні трансформації / Роберт Даль // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С.563–574.
37. Даль Р. Дилеми плюралістичної теорії демократії / Роберт Даль // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С.533–545.
38. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Роберт Даль; [пер. з англ. О.Д.Білогорський]. – Х.: Каравелла, 2002 – 216 с.
39. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социологические исследования. – 1994. – №5. – С.142–147.
40. Деггер Р. Участь у політичному житті і проблема апатії / Річард Деггер // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С.304–326
41. Дегтярев А. А. Основы политической теории [Электронный ресурс] : учебное пособие / А. А. Дегтярев. – Режим доступа к док.: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Degt/_Index.php
42. Дембицька Н. До розробки понятійного апарату теорії політичної соціалізації [Електронний ресурс] / Наталія Дембицька. – Режим доступу до док.: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=6&c=32>

43. Донченко Т. Залежність демократичного потенціалу референдуму від політичного режиму / Т. Донченко // Сучасна українська політика: політики та політологи про неї. – 2008. – Вип.14. – С. 399–416.
44. Дослідження соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Чи готові Ви особисто взяти участь у таких акціях протесту для захисту своїх прав та інтересів? (динаміка, 2008-2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступа к док.: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=435
45. Елизаров В. Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс / В. П. Елизаров // Полис. – 1999. – №1. – С.72–78.
46. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» / Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 33. С. 443.
47. Ильин М.В. Основные методологические проблемы сравнительной политологии / М.В. Ильин // Полис. - 2001. - №6. - С. 140-155
48. Ирхин Ю. Всемирный конгресс Международной ассоциации политической науки в Японии [Электронный ресурс] / Ю. В. Ирхин. – Режим доступа к док.: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/45653>
49. Кааза М. О политическом действии и не только [Электронный ресурс] / М. Кааза. – Режим доступа к док.: <http://www.politex.info/content/view/308/30/>
50. Каплан Ю. Проблеми та перспективи реалізації конституційних засад прямої демократії в Україні на загальнодержавному рівні [Електронний ресурс] / Ю. Каплан. – Режим доступа до док.: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/april08/5.htm>
51. Кармазіна М. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях / М.Кармазіна, О. Могилевець // Політичний менеджмент. - 2006. - №5. - С. 3-17
52. Ключенко Е. Політична участь: теорія, методологія та вимірювання із застосуванням методу шкалограмування за Гурманом / Едуард Ключенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С.46–73.

53. Ключев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі / Олександр Ключев // Віче. – 2009. – №8. – С.17–20.
54. Книгін К., Реалізація народного волевиявлення, вираженого в рішеннях всеукраїнських референдумів: окремі проблеми / Книгін К. // Право України. – 2003. – №8. – С.44–51.
55. Колесников В. Н. О политических функциях института выборов [Электронный ресурс] / В. Н. Колесников. – Режим доступа к док.: http://www.democracy.ru/library/practice/media/rfelec_gor/page14.html
56. Комарова В. Референдум в системе народовластия в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Комарова Валентина Викторовна. – М., 1995. – 224 с.
57. Конончук С. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Г. Конончук, О. А. Ярош, С. А. Горобчишина ; ред. О. Гончаренко. – К. : Агентство «Україна», 2009. – 80 с.
58. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії та практики / [В. Ф. Погорілко, М. І. Ставніччук, Н. І. Руда та ін. ; за заг.ред. В. Ф. Погорілка]. – К.: Інститут держави та права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 354 с.
59. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996 р. – № 30. – С.141.
60. Кочубей Л.О. Виборчі технології: політичний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України): [монографія] / Лариса Кочубей. – К.: Юридична думка, 2006. – 280 с.
61. Кривенко Л. Референдум. Наближення до горизонту / Л. Кривенко // Віче. – 2004. – №11. – С.8–11
62. Крупчан О. Референдум: світовий досвід і сьогодення України / О. Крупчан // Право України. – 2003. – № 8. – С.30–35.
63. Куценко О. Чи зберігають значення класові підстави політичної участі? / Ольга Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С.92–

64. Легеза М. Політична участь і демократія: основні підходи / М. Легеза // Актуальні проблеми політики. – 2004. – № 19. – С.413–419.
65. Лоуренс Ле Дюк. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці / Л. Ле Дюк ; [пер.з англ. Р. Ткачук, ред. З. Гриценко]. – Х.: Центр освітніх ініціатив, 2002. – 160 с.
66. Мадатов А. С. Проблемы политического участия в демократическом процессе / А. С. Мадатов // Социально-гуманитарное знание. – 1999. – №2. – С.229–248.
67. Малкіна Г. Вибори як засіб реалізації політичної відповідальності / Ганна Малкіна // Віче. – 2008. – № 12. – С. 16–17.
68. Малярчук В. Європарламент після виборів-2004 в оцінках та прогнозах політологів / В'ячеслав Малярчук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С.156–164.
69. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе ; [пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдин, сост.предисл. В. Ю. Кузнецова]. – М.: АСТ, 2002.— 526 с.
70. Маруховський О. Сутність концепції демократичної участі (За Йонезі Масудою) [Електронний ресурс] / Олег Маруховський. – Режим доступу до док.: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=48&c=1023>
71. Маруховський О. Сутність концепції демократичної участі / Олег Маруховський // Політичний менеджмент. – 2006. – №1. – С.73–85.
72. Мигранян А. М. Политическое участие в буржуазных теориях демократии / А. М. Мигранян // Рабочий класс и современный мир. – 1988. – №1 (103). – С, 142– 155.
73. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043

74. Мойсієнко В. Електоральна активність на виборах до Європейського парламенту: політико-соціологічний зріз / Василь Мойсієнко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2009. – №2–3 (16–17) – С.77–82.
75. Новикова О. «Дефицит демократии» в ЕС: основные направления критического анализа проблемы (обзор) / О. Новикова // Актуальные проблемы Европы. Сборник научных трудов. – 2005. – №4. – С.79–104.
76. Окрепка А. І. Проблеми інституту референдуму в конституційному праві [Електронний ресурс] / А. І. Окрепка. – Режим доступу до док.: <http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v5/v5pp128-130.pdf>
77. Ольшанский Д. Основы политической психологии / Д. Ольшанский. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496 с.
78. Оніщук М. Категорія «безпосередня демократія» в конституційному праві України (теоретико-методологічні аспекти) / М. Оніщук // Право України. – 2006. – №9. – С.3–7.
79. Основы демократии / [за ред. А. Колодій]. – К.: АйБі. – 2002. – 680 с.
80. Паламарчук М. Всеукраїнський референдум у політичній системі України / М. Паламарчук // Право України. – 2005. – № 5. – с.42–44.
81. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева, под ред. М. С. Ковалевой]. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
82. Петухов В. Демократия участия и политическая трансформация России / Владимир Петухов. – М.: Академия, 2007. – 176 с.
83. Петухов В. Политическая активности гражданская самоорганизация россиян / В. В. Петухов // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С.59–65
84. Петухов В. Политическое участие и гражданская самоорганизация в России / В. Петухов // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 8. – С.26–35

85. Погорілко В. Ф Референдуми в Україні: історія і сучасність: [монографія] / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 248 с.
86. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / [под ред. Е. Ю. Мелешкиной]. – М.: ИНФРА-М: Весь Мир, 2001. – 302 с.
87. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції / Володимир Посельський. – К.: Смалоскип. –2002. – 192 с.
88. Растоу Д.А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Денкворт А. Растоу // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С.583–605.
89. Романюк А. Демократичні стандарти виборів [Електронний ресурс] / Анатолій Романюк // – Режим доступу до док.: http://postua.info/an_zvit_2006/an_zvit_2006_romaniuk.htm
90. Романюк А. Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи / Анатолій Романюк // Віче. – 2008. – № 1. – С. 44–47.
91. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / Анатолій Романюк // – Львів: Тріада плюс. – 2004. – 392 с.
92. Ротар Н. Політична участь громадян в умовах е-демократизації / Наталія Ротар // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С.78–93.
93. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду [монографія] / Н. Ротар. – Чернівці: Рута, 2007. – 472с.
94. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Ротар Наталія Юріївна. – Чернівці, 2007. – 39 с.

95. Ротар Н. Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду : дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ротар Наталія Юріївна. — Чернівці, 2007. — 517 с.
96. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (I) / Дж. Сартори // Полис. — 2003. — №3. - С. 67-71
97. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (II) / Дж. Сартори // Полис. — 2003. — №4. - С.152-160
98. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (III) / Дж. Сартори // Полис. — 2003. — №5. - С.65-75
99. Сарторі Дж. Вертикальна демократія / Джованні Сартрі // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. — К.: Смолоскип, 2005. — С.486–533.
100. Сарторі Дж. Основи теорії демократії: народ та врядування / Джованні Сарторі // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. — К.: Смолоскип, 2005. — С.25–41.
101. Сарторі Дж. Політична демократія: раціональна та емпірична / Джованні Сарторі // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. — К.: Смолоскип, 2005. — С.135–143.
102. Сарторі Дж. Теорія ухвалення рішень за демократії / Джованні Сарторі // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. — К.: Смолоскип, 2005. — С.715–751.
103. Скрипнюк В. «Політична участь» та її ролі у процесі реалізації державної влади / В. Скрипнюк // Науковий вісник Чернівецького університету. — 2002. — № 161. — С.16–21.
104. Смелзерс Н. Дж. О компаративном анализе, междисциплинарности и интернационализации в социологии / Нил Дж. Смелзерс // Социологические исследования. — 2004. — №11. — С.3–12.
105. Сморгунов Л. В. Современная сравнительная политология / Л. В. Сморгунов. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). — 2002. — 472 с.

106. Соловьев А. И. Политология: политическая теория, политические технологии / А. И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс. – 2003. – 559 с.
107. Соціальні виміри суспільства. – К.: Інститут соціології НАН України. 2006. – 360 с.
108. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор / [Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром и др.] // пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; под ред. М.В. Ильина, А.Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
109. Стур Дж. Дж. Открывая демократию заново (I) / Дж. Дж. Стур // Политические исследования. – 2003. – № 5. – С.12–24.
110. Стур Дж. Дж. Открывая демократию заново (II) / Дж. Дж. Стур // Политические исследования. – 2003. – № 6. – С.39–50.
111. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова Думка громадян України про підсумки 2008 року, владу, політиків, ситуацію в країні. Результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс] – Режим доступу до док.: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=101
112. Умов для загальноукраїнського соціального вибуху поки немає [Електронний ресурс] – Режим доступу до док.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1143
113. Фармер М. Рациональный выбор: теория и практика / М. Фармер // Политические исследования. – 1994. – № 3. – С.47–59.
114. Фонд «Демократичні ініціативи». Ставлення громадян України до Виборів'2007 [Електронний ресурс] – Режим доступу до док.: http://dif.org.ua/uploads/Pr-rel_31_08_07.doc
115. Фонд «Демократичні ініціативи». Фініш політичного сезону 2008 року: громадська думка населення України [Електронний ресурс] – Режим доступу до док.: <http://dif.org.ua/ua/press/4>
116. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Сэмюэл Хантингтон ; [пер. с англ. В. Р. Рокитянский]. – М.: Прогресс-Традиция. – 2004. – 480 с.

117. Холмская М. Политическое участие как объект исследования Обзор отечественной литературы / М. Холмская // Политические исследования. – 1999. – № 5. – С.170–177.
118. Циммерман Дж. Ф. Учасницька демократія: відродження популізму типу / Джозеф Ф. Циммерман // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С.263–303.
119. Чемшит А. А. Государственная власть и политическое участие / А. А. Чемшит. – К.: Украинский центр духовной культуры, 2004. – 528с.
120. Чемшит А. А. Критерии приемлемости и неприемлемости политического участия / А. А. Чемшит // Грані. – 2004. – № 3. – С.108–112.
121. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. – М.: Юристь. – 2002. – 622 с.
122. Шапиро И. Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики / И. Шапиро // Полис. – 2001. – №4. – С.27–37.
123. Шевченко Ю. Д. Политическое участие в России / Ю. Д. Шевченко // Pro et Contra. – 1998. – №3. – С.22–31.
124. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства / Йозеф А. Шумпетер // Демократія: антологія / [упорядкув. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – С.467–486.
125. Шумпетер Й. Капіталізм,соціалізм і демократія / Йозеф А. Шумпетер ; [пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук; передмова Т. Боттомора]. – К: Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України; «Видавництво Основи», 1995. – 528с.
126. Щербак М. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури» / Мирослава Щербак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С.153–160.
- 127.** Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник [Електронний ресурс] / Памфіл Юркевич. - Вид. друге. - К.: Ред.

журн. «Український Світ», 2000. - 733 с. – Режим доступу до док.: <http://www.lib.ua-ru.net/content/5514.html>

128. Яким чином протягом минулого року змінилася спроможність громадян впливати на дії влади? (динаміка, 2006-2008). Опитування Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс] – Режим доступу до док.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=187

129. Якименко Ю. Громадянська активність в Україні: чи приречені ми мати те, що маємо? / Юрій Якименко // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 10 (34). – С.31–36.

130. Янчук А. Науково-методологічні підходи до визначення поняття місцевого референдуму [Електронний ресурс] / Янчук Артем Олександрович. – Режим доступу до док.: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=97

131. Banducci S. A. Political efficacy and participation in twenty-seven democracies: how electoral systems shape political behavior / Banducci S. A., Karp J. A. // *British Journal of Political Science*. – 2008. – №38. – P.311-334.

132. Benz A. *Compounded Representation EU Multilevel Governance* // *Linking EU and national governance* / [ed. by Kohler-Koch B.]. – New York: Oxford University Press, 2001. – 398 p.

133. Blondel J. *People and parliament in the European union: participation, democracy, and legitimacy* / Blondel J., Sinnott R., Svensson P. – New York: Oxford University Press, 1998. – 279 p.

134. Chrysochoou D. *EU Democracy and the Democratic Deficit* // *European Union Politics* / [ed. by Cini M.]. – New York: Oxford University Press, 2003. – 450 p.

135. *Classics of Moral and Political Theory* / [ed. by. Michael L. Morgan]. – Forth edition. – US: Hackett Publishing Co., 2006. – 1249 p.

136. Clayton E. Aristotle: Politics [Електронний ресурс] / Edward Clayton // *Internet Encyclopedia of Philosophy* – Режим доступу до док.: <http://www.iep.utm.edu/aris-pol/>

137. Commission of the European Communities European governance: a White Paper. - Brussels, 25 June 2001, - COM(2001) 428 final [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0428en01.pdf
138. Committee on Constitutional Affairs. Rapporteur: Andrzej Wielowieyski, Working Document on challenge of democracy: empowering the EU citizen [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dt/755/755803/755803en.pdf
139. Comparative Politics / [ed. by Caramani D.]. – New York: Oxford University Press, 2008. – 432 p.
140. Comparative Politics Today: A World View / [Almond G., Dalton R., Powell B. etc.]. – Pearson: Longman, 2006. – 804 p.
141. Contentious Europeans: Protest and Politics in an Emerging Polity / [ed. by Imig D. and Tarrow S.]. – Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2001. – 294 p.
142. Dahl R.A. Democracy and its critics / Robert A.Dahl. – New Heaven and London: Yale University Press, 1989. – 397 p.
143. Debating the Democratic Legitimacy of the European Union / [ed. by Kohler-Koch B. and Rittberger B.]. – Lanham, UK: Rowman & Littlefield Publishers, 2007. – 392 p.
144. Delley J.D. Parler des droits populaires Les discours des élites, des sciences sociales et des jurists sur la démocratie directe rapport au Fonds national suisse de la recherche scientifique [Электронный ресурс] / Jean-Daniel Delley et Claudio. – Режим доступа до док.: http://www.c2d.ch/files/Report_Delley_Mascotto_1997.pdf
145. Direct Democracy: The International IDEA Handbook. International Institute for Democracy and Electoral Assistance 2008 [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: http://www.idea.int/publications/direct_democracy/upload/DDH_inlay_low.pdf

146. Draft treaty establishing a Constitution for Europe: adopted by consensus by the European Convention on 13 June and 10 July 23. Submitted to the President of European Council in Rome. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. – 2003. – 333 p.
147. Eriksen Erik O. The EU and Post-National Legitimacy [Электронный ресурс] / Erik Oddvar Eriksen and John Erik Fossum // ARENA Working Paper. – 1998. – Nr. 00/26. – Режим доступа до док.: http://www.arena.uio.no/publications/wp00_26.htm
148. Eurobarometer 71 Public opinion in the European Union. Fieldwork: June - July 2009. Publication: September 2009 [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb71/eb71_std_part1.pdf
149. Eurobarometer Interactive Search System [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/index_en.cfm
150. Europa Glossary: “Democratic deficit”. European Commission [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: http://europa.eu/scadplus/glossary/democratic_deficit_en.htm
151. Europe expands, turnout falls: the significance of the 2004 European Parliament election. International Institute for Democracy and Electoral Assistance 2004 [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: http://www.idea.int/publications/voter_turnout_weurope/upload/Annex_Euro_Gap.pdf
152. European Elections: Outlook for 2009 [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: <http://www.euractiv.com/en/eu-elections/european-elections-outlook-2009/article-174694>
153. Favell A. The Sociology of EU Politics [Электронный ресурс] // Knud E. Jørgensen The Handbook of EU Politics / Knud Erik Jørgensen, Mark A. Pollack, Ben Rosamond. – London: Sage, 2006. – 427 p. – Режим доступа до док.: <http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/favell/EUhandbook5.htm>

154. Finkel S. E. Rational choice and the dynamics of collective political action: evaluating alternative models with panel data / Finkel S. E., Muller E.N. // *American Political Science Review*. – 1998. – Vol. 92, No.1. – P.37–49.
155. Follesdal A. Why there is a Democratic Deficit in the EU: a response to Majone and Moravcsik [Электронный ресурс] / Andreas Follesdal and Simon Nix. – *European Governance Papers (EUROGOV)*. – 2005. – Nr. C-05-02. – Режим доступа до док.: <http://www.connex-network.org/eurogov/pdf/egp-connex-C-05-02.pdf>
156. Franklin M. Electoral Participation and the Character of Elections [Электронный ресурс] / Mark N. Franklin. – Режим доступа до док.: http://www.allacademic.com/meta/p82480_index.html
157. Franklin M. Voter turnout and the dynamics of electoral competition in established democracies since 1945 / Mark N. Franklin. - Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 267 p.
158. Garibay D. Ruiz de Citizen Representation in the EU after the 2009 elections to the European Parliament: The Role of National Parliaments (ARI) [Электронный ресурс] / Daniel Ruiz de Garibay. – Режим доступа до док.: http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_eng/Content?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/europe/ari114-2009
159. Governance Statement of the European Commission [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: http://ec.europa.eu/atwork/synthesis/doc/governance_statement_en.pdf
160. Handbook of European Societies Social Transformations in the 21st century / [ed. by Immerfall S., Therborn G.]. – New York: Springer-Verlag New York Inc., 2009. – 672 p.
161. Helgesen V. Elections: A Vehicle for Triggering or Tempering Conflict? [Электронный ресурс] / Vidar Helgesen// *International IDEA Newsletter*. 2008. – Режим доступа до док.: http://www.idea.int/news/editorial_feb08.cfm
162. Heywood P. Developments in West European Politics 2 / Heywood P., Jones E., Rhodes M. – Basingstoke: Palgrave, 2002. – 379 p.

163. Hogwood P. European politics today / Hogwood P., Roberts Geoffrey K. – Manchester: Manchester University Press, 2003. – 278 p.
164. Honohan I. Civic republicanism / Iseult Honohan. – London: Routledge, 2002. - 328 p.
165. How the Europeans see themselves. Looking through the mirror with public opinion surveys [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: http://ec.europa.eu/publications/booklets/eu_documentation/05/txt_en_3-1.pdf
166. Huluban S. How Democratic Is The European Union? [Электронный ресурс] / Sebastian Huluban // Sfera Politici. – 2005. – Nr 114. – Режим доступа до док.: <http://www.sferapoliticii.ro/sfera/114/art4-huluban.html>
167. International Foundation for Electoral Systems Releases Survey on Ukrainian Political Attitudes (IFES, 2009) [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: <http://www.ifes.org/publication/69a55d8398d89d3528dc34949c099858/MediaPackChartsfromIFESUkraine2009Survey.pdf>
168. Jano D. Understanding the EU Democratic Deficit: A Two Dimension Concept on a Three Level-of-Analysis // Politikon: The IAPSS Journal of Political Science. – 2008. – Vol. 14, No 1. – pp. 61–74.
169. Jensen Th. The Democratic Deficit of the European Union [Электронный ресурс] / Thomas Jensen // Living Reviews in Democracy. – 2009. – Vol 1. – Режим доступа до док.: <http://democracy.livingreviews.org/index.php/lrd/article/viewArticle/lrd-2009-2/9>
170. Karp J. A. Political Efficacy and Participation in Twenty-Seven Democracies: How Electoral Systems Shape Political Behavior [Электронный ресурс] / Jeffrey A. Karp and Susan A. Banducci. – Режим доступа до док.: http://www.jkarp.com/pdf/bjps_2008b.pdf
171. Kaufmann B. Guidebook to Direct Democracy in Switzerland and beyond / Bruno Kaufmann, Rolf Buchi, Nadja Braun. – Switzerland: The Initiative & Referendum Institute Europe, 2008. – 256 p.

172. Klein H. The right to political participation and Information society [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: http://www.ip3.gatech.edu/research/Right_to_Political_Participation.pdf
173. Klingemann H. D. Democracy and Its Discontents in Post-Wall Germany / Klingemann H. D., Hofferbert R. I. // International Political Science Review. – 2001. – Vol. 22, No. 4. – P.363-378.
174. LeDuc L. Elections and Participation: the Meanings of the Turnout Decline [Электронный ресурс] / Lawrence LeDuc, Jon H. Pammett. – Режим доступа до док.: <http://www.cpsa-acsp.ca/paper-2003/leduc.pdf>
175. LeDuc L. The Politics of Direct Democracy: Referendums in Global Perspective/ Lawrence LeDuc. – New York: Broadview Press. – 2003. - 213 p.
176. Lijphard A. Modele ale democratiei / Arend Lipjard : [trad. din engleza A.Constantinescu]. – Bucuresti:Polirom. – 2006. – 319 p.
177. Lijphard A. Unequal participation: Democracy's unresolved dilemma [Электронный ресурс] / Arend Lipjard // The American Political Science Review. – 1997. – Vol.91, №1. – P.1-14. – Режим доступа до док.: http://csallen.myweb.uga.edu/lijphart_unequal_apsr_1997.pdf
178. Lyons P. Democratic Participation and Political Communication in Systems of Multi-level Governance The Study of Voter Turnout: State of the Art [Электронный ресурс] / Pat Lyons & Richard Sinnott. – Режим доступа до док.: <http://www.ucd.ie/dempart/workingpapers/stateoftheart.pdf>
179. Malkopoulou A. Lost Voters: Participation in EU elections and the case for compulsory voting [Электронный ресурс] / Anthoula Malkopoulou // CEPS Working Document. –2009. – No.317. – Режим доступа до док.: <http://aceproject.org/ero-en/lost-voters-participation-in-eu-elections-and-the>
180. Micossi S. Democracy in the European Union [Электронный ресурс] / Stefano Micossi // – CEPS Working Document. – 2008. - No.286. – Режим доступа до док.: <http://www.ceps.be/files/book/1618.pdf>
181. Ministry of Justice of Sweden Sustainable democracy. Report of the Government Commission on Swedish Democracy. Official Government Reports

- [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.:
<http://ilrs.org/budapest/democracy.pdf>
182. Moravcsik A. In Defence of the Democratic Deficit: Reassessing Legitimacy in the European Union [Электронный ресурс] / Andrew Moravcsik // *Journal of Common Market Studies*. – 2002. – № 40 (4). – P.603-624. – Режим доступа до док.: <http://www.princeton.edu/~amoravcs/library/framework.pdf>
183. Moravcsik A. Is there a ‘Democratic Deficit’ in World Politics? A Framework for Analysis [Электронный ресурс] / Andrew Moravcsik // *Government and Opposition*. – 2004. – №39 (2). – P.336-363. – Режим доступа до док.: <http://www.princeton.edu/~amoravcs/library/framework.pdf>
184. Moravcsik A. The Myth of Europe's “Democratic Deficit” [Электронный ресурс] / Andrew Moravcsik // *Intereconomics: Journal of European Economic Policy*. – 2008. – P.331-340. – Режим доступа до док.: http://www.princeton.edu/~amoravcs/library/myth_european.pdf
185. Norris P. Critical citizens revisited [Электронный ресурс] / Pippa Norris. – Режим доступа до док.: <http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Books/Critical%20Citizens%20Revisited.htm>
186. Norris P. *Critical citizens: Global Support for Democratic Governance* / Pippa Norris. – Oxford: Oxford University Press, 1999 – 320 p.
187. Norris P. *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism* / Pippa Norris. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 290 p.
188. Norris P. *Driving Democracy: Do power-sharing institutions work?* / Pippa Norris. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 320 p.
189. Norris P. *Electoral Engineering. Voting Rules and Political behavior* / Pippa Norris. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 392 p.
190. Perea E. A. Individual characteristics, institutional incentives and electoral abstention in Western Europe / Eva Anduiza Perea // *European Journal of political Research*. – 2002. – № 5. – P.643–673.

191. Pintor R. L. Voter turnout since 1945. A global report [Электронный ресурс] / Rafael López Pintor, Maria Gratschew // International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2002. – Режим доступа до док.: http://www.idea.int/publications/vt/upload/VT_screenopt_2002.pdf
192. Political Sociology: Readings in Research and Theory / [ed. by George A. Kourvetaris, B.Dobratz]. - New Brunswick:Transaction Books, 1980. – 443 p.
193. Political Theory and the European Union: Legitimacy, Constitutional Choice and Citizenship / [ed. by Nentwich M., Weale A]. – London: Routledge, 1998. – 205 p.
194. Polity IV Country Report 2007: Ukraine [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: <http://www.systemicpeace.org/polity/Ukraine2007.pdf>
195. Qvortrup M. Is the Referendum a Constitutional Safeguard? [Электронный ресурс] / Mads Qvortrup. – Режим доступа до док.: <http://www.iandrinstitute.org/New%20IRI%20Website%20Info/I&R%20Research%20and%20History/I&R%20Studies/Qvortrup%20-%20Is%20the%20Referendum%20a%20Constitutional%20Safeguard%20IRI.pdf>
196. Radu B. Euro-optimism, Euro-pessimism and Democratic Deficit. An Analysis of Pro-European Attitudes - East and West [Электронный ресурс] / Bogdan M. Radu. – Режим доступа до док.: http://www2.tku.edu.tw/~tiexm/conference_paper/session2/Radu.pdf
197. Referendums around the world: the growing use of direct democracy : [ed. by. Butler D. and Ranney A.] – London: Macmillan, 1994. – 304p.
198. Reynié D. 29 mai 2005, un paysage dynamite [Электронный ресурс] / Dominique Reynié. – Режим доступа до док.: www.constitution-europeenne.info/special/france_analyse.pdf
199. Schmitt H. Political representation and legitimacy in the European Union / Schmitt H. and Thomassen J. – New York: Oxford University Press, 1999. – 297p.
200. Solemn Declaration on European Union (Stuttgart, 19 June 1983) [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: <http://www.ena.lu/solemn-declaration-european-union-stuttgart-19-june-1983-020003357.html>

201. Standard Eurobarometer 71. Public opinion in the European Union - [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb71/eb71_std_part1.pdf
202. Subirats J. If Participatory Democracy is the answer, what is the question? [Электронный ресурс] / Joan Subirats // EUROTOPIA. – 2008. – Issue 5. – P.8–10. – Режим доступа до док.: http://www.tni.org/detail_page.phtml?&act_id=18699
203. The European voter: a comparative study of modern democracies: [ed. by Jacques Thomassen]. – New York: Oxford University Press, 2005. – 331 p.
204. The future of democracy – Trends, analyses and reforms: [ed. by Philippe C. Schmitter, Alexander H. Trechsel]. – Strasbourg: Council of Europe Pub, 2004. – 135 p. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до док.: http://www.thefutureofrepresentativedemocracy.org/files/pdf/resources/schmitter_thefutureofDemocracyinEurope.pdf
205. The initiative for Europe Handbook 2008. The guide to transnational democracy in Europe: [edited by Carsten Berg, Paul Carline, Bruno Kaufmann, Jo Leinen and Diana Wallis]. – Brussels: The Initiative & Referendum Institute Europe, 2007. – 118 p. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до док.: // http://www.iri-europe.org/fileadmin/user_upload/media/IRI-Handbook2008.pdf
206. The Policing of Transnational Protest: [ed. by Donatella Della Porta, Abby Peterson, Herbert Reiter] – Ashgate: Ashgate Publishing Company, 2006. – 224 p.
207. Transnational protest and global activism : [ed. by Donatella della Porta, Sidney Tarrow]. – Lanham, Md.: Rowman & Littlefield. – 2005. – 287 p.
208. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до док.: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>
209. Trenz H.-J. Measuring Europeanization of public communication. The question of standards [Электронный ресурс] / Hans-Jörg Trenz. – Режим доступа

до

док.:

http://www.reconproject.eu/main.php/RECON_wp_0712.pdf?fileitem=5882287

210. Verba S. Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison / Sidney Verba, Norman H. Nie, Jae-on Kim. – London: Cambridge University Press, 1978. – 394 p.

211. Verhofstadt G. The United States Of Europe (the Federal Trust) / Guy Verhofstadt. – London: Federal Trust for Education & Research, 2006. – 75 p.

212. Voter turnout in Western Europe since 1945. A Regional Report. International Institute for Democracy and Electoral Assistance 2004 [Электронный ресурс] – Режим доступа до док.: http://www.idea.int/publications/voter_turnout_weurope/upload/Full_Reprot.pdf

213. Zittel T. Participatory Democracy and Political Participation [Электронный ресурс] / Thomas Zittel. – Режим доступа до док.: <http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/jointsessions/paperarchive/edinburgh/ws22/Zittel.pdf>

214. Zittel T. Participatory engineering. Can institutional reform increase the quantity and quality of political participation? [Электронный ресурс] / Thomas Zittel. – Режим доступа до док.: http://edc.unige.ch/download/Thomas_Zittel.doc

215. Zweifel Th.D. Democratic deficit? Comparing the European Union. A dissertation submitted in the partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. – Department of politics. New York University. - May 2001. – 241 p.

216. Zweifel Th.D. Democratic deficit? The European Union, Switzerland, and the United States in Comparative Perspective. – Lanham, Maryland: Lexington books, 2002. – 175 p.

217. Zweifel Th.D. Who is without sin cast the first stone: the EU's democratic deficit in comparison // Journal of European Public Policy. – 2002. – Volume 9, Issue 5. – P. 812–840